

**İNGİLİZ-RUS REKABETİ VE OSMANLI DEVLETİ'NİN ASYA
TOPRAKLARI SORUNU (1877-1878)***

**English-Russian Competition and Asian Lands Question of Ottoman
Empire**

Mithat AYDIN**

ÖZ

Bu çalışma, Osmanlı ve İngiliz belgelerine dayanarak 1877-1878'deki Osmanlı-Rus Savaşı ve bunu takip eden Ayastefanos ve Berlin antlaşmaları sırasında İngiltere ve Rusya'nın Osmanlı toprakları üzerindeki siyasal rekabetinin hangi esaslar üzerinde ve hangi süreçte geliştiğini ve bunun devletlerarası ilişkilere nasıl yansıtıldığını ortaya koymayı amaçlamaktadır. Osmanlı Devleti'nin tasfiyesini hazırlayan bu süreç, aynı zamanda yüzyılın son çeyreğinde tarihi emellerini gerçekleştirme yolunda büyük bir fırsat yakalamış olan Rusya ile Osmanlı Devleti'nin "sonunun yakın olduğunu" düşünmeye başlayan ve geleneksel politikasında bir değişime giden İngiltere'nin şekillendirdiği yeni bir Avrupa düzeni ve kuvvetler dengesinin belirleyici şartlarını ortaya çıkarmıştır. Bu bağlamda İngiltere'nin Osmanlı Devleti aleyhine olarak politik tutumundaki değişimin ve Rus hükümetine karşı "İngiliz çıkarlarını korumak" yolunda daha aktif ve radikal bir hareket tarzı içine girmesinin başlangıç noktası, batıda Plevne'nin ve doğuda Kars'ın düşmesi olmuştur. Burada belirtilmesi gereken husus, Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarında meydana gelen gelişmelerin İngiliz hükümeti, muhalefet ve basınında geniş akisler uyandırmasıdır. İngiltere'nin Hindistan Bakanı Lord Salisbury'nin deyişiyle "Asya'da Rus işgali altındaki toprakların durumu" İngiliz diplomasisinin "en önemli" konusu oluvermişti. Hatta İngiliz hükümeti, Rusya'nın bu toprakları alıkoymaya devam etmesi durumunda çıkarlarını korumak amacıyla "özel bir yükümlülük altına girmeyi" bile göze almıştır. Bu diplomatik zeminde gelişen Ermeni Sorunu ise Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarındaki devletlerarası rekabetin bir başka unsuru olmuştur. Berlin'deki Ermeni heyetinin büyük devlet temsilcileri nezdindeki girişimleri, onların "hafifletilmiş" istek ve beklentilerinin Berlin Antlaşması'nın 61. maddesinde "Anadolu'da Ermenilerle meskûn vilayetlerin ıslahatı" şeklinde tanzim edilmesiyle sonuçlanmıştır.

Anahtar Sözcükler: Benjamin Disraeli, Aleksander Paşa, Berlin Kongresi, Ermeni Sorunu, Osmanlı-Rus Savaşı.

ABSTRACT

This study, based on the Ottoman and British documents, aims to indicate the basis of the political rivalry of Russia and England, and to show

* Bu çalışma, 10-15 Eylül 2007 tarihleri arasında yapılan 38. Uluslararası Asya ve Afrika Çalışmaları Kongresi (ICANAS)'ne sunulmuştur.

** Pamukkale Üniversitesi Eğitim Fakültesi Sosyal Bilgiler Eğitimi Anabilim Dalı.

the development conditions of this rivalry and its reflections on the relations between the two countries during the San Stephano and Berlin treaties declared after the 1877-1878 Ottoman-Russian War. This process that prepared the dissolution of the Ottoman Empire, at the same time, both offered a chance to Russia who had long been waiting to fulfill its old-time desires, and to England who was of the idea that 'the end for the Ottoman Empire is near', therefore, changing its traditional policies in favor of laying the foundations of the defining patterns of a new European order. The fall of Plevne in the west and Kars in the east triggered the change in the British policy against the Ottoman Empire and caused an active strategic change against the Russian government in terms of "protection of British interests". This indicates that developments in the Asian territories of the Ottoman Empire were very well followed by the British government, opposition and media in England. As stated in the India Minister Lord Salisbury's quotation "the situation of the lands in Asia invaded by the Russians" had become "the most" important subject of the British diplomacy. In order to protect its own interests, the British government even dared to take the chance of "undertaking a special responsibility" if Russia maintained the invasion. With the attempts of the Armenian delegate at the level of great state representatives in Berlin, "lightened" expectations of Armenians arranged in the article number 61 of Berlin Treaty as "reformation of the Armenian residential cities".

Key Words: Benjamin Disraeli, Alexandre Pasha, Berlin Congress, Armenian Question, Ottoman-Russian War.

Giriş

Osmanlı Devleti'nin dünya konjonktüründe üstünlüğünü kaybetmeye başladığı 16.yüzyıldan bir asır sonra uğradığı toprak kayıplarıyla yeni bir safhaya girmiş olduğu bilinmektedir. Her ne kadar 18. yüzyılda Osmanlı devlet adamları tarafından yer yer gaza ve cihat politikasına dönülerek fetihçi politikalar benimsenmişse de, genel olarak Viyana Bozgunu'nu takip eden yıllarda Osmanlı toprakları giderek dönemin büyük devletlerinin yayılma ve rekabet alanı haline gelmiştir. Rusya'nın dönemin büyük devletleri olan Venedik, Avusturya, Lehistan gibi devletler arasına dahil olması ise Viyana bozgunundan sonra kurulan "Kutsal İttifak"la gerçekleşmiştir denebilir. Rusya, Kutsal İttifak'a kadar Osmanlı Devleti için ikinci derecede bir devlet konumunda olmuşsa da, bu tarihlerden sonra hep Büyük Devletler arasında birinci sırada yerini almıştır. Hatta Osmanlı devletinin kaderine yön veren devletlerden biri olma hüviyetini kazanmıştır. Açık bir şekilde 16. yüzyıl sonlarında modernleşme ve batılılaşma çabasıyla Avrupa'da büyük bir güç olarak sivrilmeye başlayan Rusya, büyük emperyal hedef ve politikalarını da bu dönemde belirlemiştir. Elbette ki, bu çaba ve politikaların mimarı olan Çar Petro,

haleflerine İstanbul'u, Balkanları, Anadolu'yu, Kafkasya'yı ve Orta Asya'yı işaret etmekteydi. Böylece her fırsatta "açık denizlere" ulaşmış büyük bir Rus imparatorluğunun ihyası için harekete geçen Rus Çarları ve çarîçeleri 18 ve 19. yüzyıllarda genellikle saldırgan bir tutum içinde bulunmuşlardır. 1736-1739, 1769-1774, 1828-1829, 1853-1855, 1877-1878 dönemlerindeki savaşlar bu tutumun belli başlı işaretleri olmuştur.

Osmanlı topraklarının doğrudan doğruya Rus çıkarları için arz ettiği önem ve buna bağlı olarak gelişen siyasi ilişkiler 17. yüzyıl sonlarına kadar gitmekle beraber, İngiltere ile bu yönde ilişkilerin başlaması 18. yüzyıl ortalarıdır. Esas itibarıyla İngiltere'nin Osmanlı devletiyle gerek ticari, gerekse siyasi sahadaki ilişkileri 16. yüzyılın son çeyreğinde başlamakla beraber, onun "Doğu" siyasetinin esası, bir sömürge imparatorluğu olarak özellikle Hindistan'a sahip olmasıyla (1757) şekillenmiştir. Hindistan'ın zaptından sonra İngiliz devlet adamlarının en temel görevi buraya uzanan kara ve deniz yollarını güvencede tutmak olmuştur. Bu bakımdan İngilizler, Akdeniz'e yerleşmek gayesiyle 1800'de Malta'yı işgal etmiştir. 19. yüzyılda İngilizlerin Hindistan'a giden yollarını tehdit eden en büyük güç Rusya olmuştur. Rusya'nın Hindistan'a olan coğrafi yakınlığı ve zayıf Osmanlı Devleti üzerinden Akdeniz'e inme ihtimali İngiliz çıkarları için ciddi bir tehlike oluşturmaktaydı.¹ 1869'da Süveyş Kanalı'nın açılması İngiliz endişesini bir kat daha artırmıştır. Bu nedenle Hindistan bağlantısını keserek İngiltere'nin Doğu Akdeniz, Yakın ve Orta Doğu'daki ekonomik ve siyasi çıkarlarına zarar verebilecek Rus yayılmasını önlemek noktasında Osmanlı devletini bir bariyer olarak "himaye" etmek geleneksel İngiliz dış politikasının temel prensibi olmuştur.

Savaş Yılları ve İngiliz-Rus Pazarlığı

1875'te Hersek'te, 1876'da Bulgaristan'da patlak veren ayaklanmalar, Rusya'ya tarihî emellerini gerçekleştirmek yolunda büyük bir fırsat vermiştir. Böylece yeniden açılan "Doğu Sorunu"nun hemen her safhasında aktif bir rol oynayan Rusya, İstanbul Konferansı ve Londra Protokolü'yle uluslararası ortamı lehine çevirerek Osmanlı Devleti'ne karşı tek başına harekete geçmiş ve savaş ilanını 24 Nisan 1877 tarihinde açıklamıştır. Savaş ilanı elbette ki Rus diplomasisinin bir başarısıydı, ancak 1870'lerden bu tarafa işleyen süreç de Avrupa'daki güçler dengesini Rusya'nın lehine çevirmişti. Bir kere Alman siyasi birliğinin kurucusu Bismarck, Sadowa zaferi (1866)'yle Avusturya'yı, Sedan zaferi (1870)'yle de Fransa'yı dize getirerek onların Avrupa'daki etkisini kaybetmesine neden olmuştu. Diğer taraftan Fransa'ya karşı sürekli yanında

¹ Nasim Ziya, *Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi*, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayın No.44, Ankara, 1975, s.9.

tuttuğu Rusya'yı Avusturya ile uzlaştırarak 1872'de "Üç İmparator Ligi"ni tesis etmişti. Böylece Rusya'ya karşı Kırım savaşıyla kurulan koalisyon çökmüş, savaş sonundaki Paris antlaşmasıyla oluşturulan Avrupa düzeni dayanaksız kalmıştı. Açıkça Almanya'nın bir güç merkezi olarak ortaya çıkışı İngiltere'yi muhtemel bir savaş durumunda müttefiksiz bırakacak ve böylece Rusya'nın elini güçlendirmiş olacaktı. Bu siyasi ortamda Ruslar, daha 1871'de Paris Antlaşması'nın "Karadeniz'in kapalılığı" ilkesini kaldırmayı başarmışlardır.

Rusya'nın savaş ilanı karşısında İngiltere hükümetinin elini kolunu bağlayan bir başka gelişme ise 1876 Mayısında meydana gelen Bulgar Ayaklanması'dır. Ayaklanma'nın bastırılmasına ilişkin çoğu gerçek dışı, Bulgar ve Amerikan misyonerleri kaynaklı haberlerin İngiliz kamuoyunda büyük gürültüler koparması ve liberallerin öncülüğüyle Müslüman/Türk aleyhtarı kampanyalara dönüşmesi Disraeli hükümetini Rusya karşısında hareketsiz bırakmıştır. Başbakan Disraeli'nin Hindistan Bakanı Lord Salisbury'e yazdığı 3 Eylül tarihli bir mektubunda yer alan şu sözleri, Bulgar olaylarının İngiliz politikası üzerindeki etkisini ortaya koymak açısından yeterlidir sanırım: "*Eğer bu uğursuz 'katliamlar' olmasaydı İngiltere için çok şerefli ve Avrupa'yı memnun edici bir barış yapmış olurduk.*"² Kamuoyu baskısı zamanla İngiliz hükümetinin Osmanlı devletine karşı giderek sertleşmesine ve geleneksel politikasında bir değişime gitmesine neden olmuştur. Bu politik değişimi Lord Derby'nin "*Rusya'nın Türkiye'ye savaş ilan etmesi durumunda İngiliz hükümetinin Osmanlı İmparatorluğu'nun savunulmasında savaşı önleyemeyeceği*" şeklindeki sözlerinde açıkça görmek mümkündür.³ Sonuçta aşağıda görüleceği üzere savaşın başladığı sırada bile bir görüş birliği içinde bulunmayan İngiliz hükümeti, İngiliz kamuoyunun baskısı ve Avrupa güçler dengesinin elverişsizliği nedeniyle "tarafsızlık" (şartlara bağlı olarak) politikasını tek geçer yol olarak görmüştür.

Rusya'nın savaş ilanı, her şeye rağmen İngiltere'de hemen hemen bütün toplum sınıflarında Rus fobisinin yeniden canlanmasına neden olmuştur. Bunu birçok İngiliz gazetesinin Rusya aleyhinde yazmış olduğu sert eleştiri yazılarında görmek mümkündür. Savaşı, genellikle iyilik perdesi altında Slavist bir hareket olarak gören İngiliz gazetelerinin hükümetlerine yükledikleri ödev ise "*ihtiyatlı tarafsızlık*" politikası olmuştur. İngiltere'de Türk aleyhtarlığı ile bilinen radikal-

² Buckle, *a.g.e.*, (Lord Derby'ye, Confidential, Aug 7), s.48.

³ R.W. Seton-Watson, *Disraeli, Gladstone and the Eastern Question*, Frank Cass and Co. Ltd., USA, 1971, s.62.

liberal basın ise savaşın sorumluluğunu Osmanlı'ya yükleyerek, İngiltere'nin "tam ve örnek bir tarafsızlık" politikası yürütmesi gerektiğini ileri sürmüştür.⁴

İngiltere'de savaş ilanına en fazla öfke duyanlardan biri, dönemin İngiliz dış politikasının belirleyicisi ve en büyük ismi olan Başbakan Benjamin Disraeli idi. Disraeli, daha Rusya'nın savaş ilanından önce (ancak Rus orduları 13 Nisanda yedi tümenini savaş düzenine sokmuştur) İngiliz çıkarlarının Rus tehdidi karşısında korunması için Gelibolu'nun işgalini düşünmüştür. Bu düşüncesini, Savaş Bakanı Hardy'ye 16 Nisan tarihli görüşmesinde açmıştı. Ona göre, Tuna Rusları durdurabilecek bir bariyer değildi ve Rus orduları en çok 64 günde İstanbul'a ulaşabilirlerdi. Bu nedenle Disraeli, Rusya'nın Balkanlarda hakim bir konum elde etmesinden önce Gelibolu'ya yerleşmek gerektiğine inanıyordu. Ancak bu düşüncesine kabinesindeki arkadaşlarını ikna edememiştir.⁵ Savaşın ilerleyen safhalarında Rus ilerleyişi karşısında Disraeli İngiltere'nin aktif bir rol alması hususundaki isteğini daha güçlü bir şekilde dile getirmeye devam etmiştir. Ancak, onun bu yöndeki cesurane talepleri kabinedeki görüş farklılığı nedeniyle hep havada kalmıştır. Disraeli kraliçeye "gizli" notuyla gönderdiği mektubunda kabinedeki görüş ayrılığını yedi başlıkta toplamıştır:⁶

1-Savaş yanlısı olanlar: Bunlar, Babıali'ye maddi yardımın verilmesi gerektiğine inanmaktadırlar. Bakan Hardy'nin başını çektiği bu grup, Sir M. Beach ve son Birinci Deniz kuvvetleri Komutanlığı Lordu tarafından desteklenmekteydi.

2-Rusya'nın İstanbul'u işgal etmesi durumunda savaşa girmeyi düşünenler: Lord Chancellor, Bakan Cross, şu anki Birinci Deniz kuvvetleri Komutanlığı Lordu (W.H. Smith) ve Richmond Dükü.

3-Barış imzalandıktan sonra Rusların İstanbul'u boşaltmaması durumunda savaşa girmeyi isteyenler: Lord Salisbury.

4-Derby'nin temsil ettiği görüş: Ne pahasına olursa olsun barışı istemek.

5-"Bencil bir politika olarak" "İngiliz çıkarları" şeklinde adlandırılan bir politikayı tasvip etmeyenler: Bunlar, savaşan taraflar arasında arabuluculuk yapmak için İngiltere'nin diğer dört devletle (Almanya, Avusturya, Fransa ve İtalya) birlikte hareket etmesini istemekteydiler. Bu birlikteliğe Prens Bismarck'ın önyak olacağını düşünmekteydiler. Disraeli, bu grubun saçma bir düşünce içinde olduğunu söylemekteydi. Maliye Bakanı bu düşüncedeydi.

⁴ Walter G. Wirthwein, *Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878*, Columbia University Press, London, 1935, s.217

⁵ Richard Millman, *Britain and the Eastern Question 1875-1878*, Clarendon Press, Oxford, 1979, s.274-275, 551.

⁶ Buckle, *a.g.e.*, (Kraliçe Victoria'ya, Secret, Nov 3), s.194.

6-İstanbul'un sürekli olarak Rusya'nın elinde bulunması gerektiğini söyleyen ve bunu gizlemeyen Lord Carnarvon'un başını çektiği görüş. Bu görüş, şimdi Çanakkale Boğazı'nın serbestliğini savunan Lyddon, Freeman gibi papazlar ve öğretmenler tarafından ortaya atılmıştır.

7-Kraliçe ve Başbakanın paylaştığı görüş: Kabine, Rusya'dan hiçbir şart altında İstanbul ve Çanakkale Boğazı'nı işgal etmeyeceğine dair yazılı bir taahhüt almadıkça, İngiltere'nin mevcut tarafsızlık politikasını devam ettirmemek.

Görüldüğü üzere kabine üyeleri "İngiltere'nin hemen savaşa girmesi", "İstanbul'un Rus işgali altında bulunabileceği" ve "hiçbir şekilde savaşa girmemek" gibi uç noktalar arasında bulunan çok farklı görüşlere sahipti. Kuşkusuz bu tabloda Disraeli'nin Rusya'yı durdurmak için düşündüğü hareket tarzını hayata geçirmesi beklenemezdi.⁷

İngiliz kabinesindeki görüş ayrılığına rağmen Disraeli'nin Rusya'ya karşı önerilerinde en büyük destekçisi ve tıpkı onun gibi düşünen Kraliçe Victoria idi. Kraliçe Rus harekâtını 19. yüzyılda İngiliz çıkarlarına yönelmiş en büyük tehlikelerden biri olarak görmüştür. Kraliçe İngiliz İmparatorluğu'nun bütünlüğünün ve Hindistan yolunun hep Rusya tarafından tehdit edildiğine inanıyor ve Rusya'dan nefret ediyordu. Bu nedenle, Rusya'ya karşı uzlaşmacı tutum sergileyen Gladstone ve Derby'den memnun değildi. "*Kendisi bir kadın olduğu halde bütün erkeklerin zaaf göstermesini anlayamıyor*", Başbakan Disraeli'ye savaş yanlısı notlar yağdırıyordu. Hatta Rusların lehine miting düzenleyenler hakkında takibatta bulunulmasını istiyordu. Daha savaşın başlamasından beş gün önce şunları yazmaktaydı: "*Durum büyük bir öneme sahiptir ve soğukkanlı, kararlı ve birlikte hareket etmeyi gerektirmektedir... Kraliçe, hükümetinin muttasıf olduğunu bildiği vatanseverlik hissine müracaat ediyor ve her azasının düşmana karşı memleketin dışında olduğu kadar, içinde de yekvücut ve mağrur bir cephe göstermek zaruretini takdir edeceğinden emindir. Sorun Türkiye'yi desteklemek sorunu değildir; sorun dünyada Rus ya da İngiliz üstünlüğü sorunudur.*"⁸ Savaştan bir gün sonra kaleme aldığı başka bir yazıda ise Rus hareket tarzının gerçek amacını ve bunun karşısında İngiltere'nin pozisyonu

⁷ Özellikle Dışişleri Bakanı Lord Derby ile Hindistan Bakanı Lord Salisbury, diğer hükümet üyeleri üzerindeki ağırlığı ve dış politikadaki konumları itibarıyla Disraeli'nin yolunda büyük bir engel oluşturmuşlardır. Bu iki bakanın Rus ordularının Haziran-Temmuz aylarındaki ilerleyişlerinin İngiltere için ciddi bir nitelik almaya başlamasıyla istifaları bile konuşulmuştur. Buckle, *a.g.e.*, (Kraliçe Victoria'ya, 16 July) s.151-152

⁸ André Mourois, *Disraeli'nin Hayatı*, Çeviren: İsmail Hakkı Âlişan, Vakit Gazete Matbaa Kütüphanesi, İstanbul, 1935, s.324-325; Buckle, *a.g.e.*, (Kraliçe Victoria'dan, Osborne, 19 April 1877), s.133.

daha açık bir şekilde izah etmiştir: “*Layard’dan gelen haberler çok önemlidir. Biz Rusya’nın uysalca ilerlemesini ve Mısır üzerindeki tehlikelerini tasvip etmemeliyiz... Rus savaş bildirgesi gerçeklere uygun değildir. Gerçekleri yeniden hatırlamak için Kırım savaşına gitmek gerekir ki, buna neden olan şey kraliçenin zihninde hâlâ tazedir. ...Kraliçe genel bir savaş istemiyor. Allah biliyor ki, savaşa ondan daha fazla muhalif kimse yoktur: Fakat bizim Rusya’nın İstanbul’u işgaline izin vermeyeceğimiz, bunun taahhüt edilmesini, aksi takdirde sonuçlarının ciddi olacağını görmemiz gerektiği anlaşılmalıdır. İngiltere’nin her şeye rağmen savaşmayacağı ve Mısır’ın Rus idaresinde kalmasını kabul edeceği şeklindeki bir düşünce, İngiltere’nin büyük bir devlet olma pozisyonundan vazgeçmesi anlamına gelecektir. Böyle bir duruma İngiltere asla izin vermeyecektir.*”⁹ Görüldüğü gibi kraliçe Rusya konusundaki endişeleriyle adeta savaş alarmı vermekteydi.

Disraeli, İngiliz çıkarlarını güvence altına almak hususundaki hassasiyetini 5 Mayıs’ta kabineyi toplayarak göstermiştir. Gelibolu’yu işgal için kabineyi ikna konusunda başarısız olmuşsa da, bu defa da Rusya’ya İngiltere’nin “Doğu”da savunmaya hazır olduğu çıkarlarının bildirilmesi ve bu çıkarlara saygı gösterildiğini taahhüt eden bir belgenin alınması yönünde bir karar çıkarmaya kararlıydı. Disraeli bu düşüncesinde iki yönde avantaj sağlayacağını hesap etmişti: 1-Rusya’yı sınırlarını genişletmekten sakındırmak. 2-Kabineyi, zarar verilmesi durumunda İngiliz çıkarlarını savunma pozisyonunda tutmak..¹⁰ Sonuçta, kabine İngiliz taleplerini ve politik tavrını ortaya koyan önemli kararlar almış ve bu kararlar 6 Mayıs tarihli notayla Rusya’ya bildirilmiştir. Notada İngiltere’nin “tarafsızlık” politikasını devam ettirmesinin imkânsız hale geldiği uyarısında bulunularak İngiliz çıkarları dört ana noktada toplanmıştır:¹¹

⁹ Buckle, *a.g.e.*, (Kraliçe Victoria’dan, Windsor Castle, 25 April 1877) s.133.

¹⁰ Mihailo D. Stojanović, *The Great Powers and The Balkans 1875-1878*, Cambridge, 1939, s.157. Mektubu Petersburg’a gönderen Schouvaloff, hükümetini sürekli olarak İngiltere’nin savaşa girmesinin meydana getireceği tehlikelerden bahsetmiş ve Rus ordularının Balkanları geçmemesini tavsiye etmiştir. Schouvaloff’a göre Rus hükümeti, süratle birkaç zafer kazanıldıktan sonra, Bulgaristan’a otonomi verilmesi, Karadağ’ın topraklarını genişletmesi ve Baserabya bölgesinin alınması şartlarını içeren bir barış yapmalıydı. Schouvaloff’un asıl büyük korkusu savaşın genel bir savaşa haline dönüşmesi idi. B.H. Sumner, *Russia and the Balkans 1870-1880*, Archon Books, Hamden, London, 1962, s.311.

¹¹ *British Documents on Foreign Affairs (B DFA): Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part 1: From the Mid-Nineteenth century to the World War, Series B: The Near and Middle East 1856-1914, The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878*, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gillard, Part1, Series B, vol. 3, Doc.640, Schouvaloff’tan Derby’ye, 26 Nisan 1877, University Publications of America, 1984, s.262.

1-Bunlar arasında en öne çıkan Süveyş Kanalı yoluyla Avrupa ve Asya arasındaki iletişimin tehlikeden uzak ve kesintisiz bir şekilde açık tutulması gerekliliğidir. Kanala ya da çevresine müdahale edilmesi durumunda Majesteleri hükümeti bunu Hindistan için bir tehdit ve dünya ticaretine verilmiş bir zarar olarak addedecektir.

2- Avrupa uluslarının ticari ve finanssal çıkarları aynı zamanda çok geniş bir şekilde Mısır'da bulunmaktadır; savaşın bir gereği olarak bu ülkeye yönelik bir saldırının olması ya da geçici olsa bile bir işgalin meydana gelmesi, tarafsız devletlerce kayıtsızlıkla karşılanırsa bile, İngiltere'nin kesin olarak böyle bir tutum içinde olması mümkün değildir.

3-İstanbul'un büyük önemi; askeri, politik, ya da ticari bakış noktasından olsun ya da olmasın, izahı gerektirdiği çok açıktır. Bu yüzden, sadece Majesteleri hükümetinin hakim ve öncelikli bir pozisyona sahip şehrin şu anki sahiplerinin idaresinden başka bir devletin idaresine geçmesine kayıtsız kalmayacağına dikkat çekmek gerekmektedir. İstanbul ve Çanakkale Boğazından geçişi düzenleyen Avrupa müeyyidesi altındaki mevcut düzenlemeler İngiliz hükümeti için makul ve yararlı görünmektedir. Boğazların statüsünü maddi anlamda bir değişikliğe tabi tutulmasına İngiltere'nin ciddi itirazları olacaktır.

4- Olayların seyri Basra Körfezi'nde olduğu gibi başka çıkarları da gündeme getirebilir.”

Notada İngiliz çıkarları konusunda Rus tarafı açıkça ikaz edilirken, bir taraftan da savaşın başında İstanbul'u ele geçirme düşüncesinde olmadığı, Bulgaristan'ın bir bölümünün bile işgali gerekirse, bunun geçici olacağı ve ancak barışın tesisi ve Hıristiyan nüfusunun güvenliğinin teminine kadar olacağı şeklindeki Rus taahhüdü hatırlatılmakta ve söz konusu taahhüdün çardan yeniden teyidi istenmekteydi.

İngiliz notasına Çarın resmi cevabı verilmeden önce 21 Mayıs'ta İngiltere'nin Petersburg elçisi Loftus ile Rus Dışişleri Bakanı Gorchakow arasında dikkate değer bir görüşme gerçekleşmiştir. Görüşmede Gorchakow, Loftus'a Çarın söz konusu notada İngiliz hükümetince işaret edilen görüşleri dostça bulduğunu ifade etmiştir. Ancak Loftus telgrafında “çok gizli” olarak düştüğü notta bunun bir Rus manevrası olduğunu belirtmiştir. Loftus'a göre Gorchakow'un gerçek amacı, İstanbul'un Rusya tarafından işgaline engel

olunmasını imkânsız hale getirecek zamanı kazanıncaya kadar İngiltere'yi pasif durumda tutarak oyalamak idi.¹²

Sonuçta İngiliz notasına Rus cevabı 30 Mayıs'ta gelmiştir. Rus cevabında bir kere Rusya'nın savaşı durdurması, büyük devletlerin tarafsız kalmasına ve Türk tarafının Rus ordularının Balkanlara geçişinden önce Rus taleplerini kabul ederek barış önerisinde bulunmasına bağlanmıştı. Diğer taraftan Rusya kendisine karşı bir düşmanlığın hasıl olması durumunda savunma tedbirleri alacağını ilan etmekteydi. Rusya'nın ileri sürdüğü şartlara baktığımızda öncelikle İngiltere'ye Hindistan ya da onun bağlantıları için açık bir güvence verilmiş ve bu çerçevede "*Rusya'nın ne Süveyş ya da Mısır'ı, ne de İstanbul'u hiçbir surette işgal etme düşüncesinde olmadığı*" belirtilmiştir. Boğazlar konusunda ise Rusya'nın "*eşitlik prensibi çerçevesinde kendisine uygun olmayan şartları gözden geçirmek*" şeklindeki isteği yer almıştır. Rusların şartları ise şöyleydi: "*Bulgaristan, Türk garnizonlarından arındırılarak ulusal bir milis gücüne sahip, Avrupa garantisi altında bir otonom vasal devlet olarak kurulacaktır. Balkanların güneyindeki Bulgaristan, diğer vilayetler gibi düzenli bir yönetim için en iyi güvencelere sahip olacaktır. Sırbistan ve Karadağ, topraklarını genişletecektir. Bosna ve Hersek iç durumlarına uygun olarak müşterek bir antlaşma ile belirlenecek ve iyi bir yerli yönetimi temin edecek şekilde yapılandırılacaktır. Sırbistan ve Bulgaristan sultana bağlı kalacaktır. Romanya'nın bağımsızlık sorunu müşterek bir uzlaşma ile çözülecektir. Eğer Babiali bu şartları kabul ederse, Rusya 1856'da terk ettiği Baserabya bölgesini ve savaş masraflarının karşılığı olarak Batum'u bir komşu toprakla beraber elde etme hakkına sahip olacaktır. Bu durumda Romanya, müşterek bir antlaşmayla ya bağımsızlığının ilanıya ya da Sultana bağlı olması koşuluyla Dobruca bölgesi verilerek memnun edilecektir. Eğer Avusturya-Macaristan kendi adına, Rusya'nın kazanımlarına karşılık olarak veya Balkan yarımadasındaki Hıristiyan prenslikler lehine yukarıda zikredilen topraksal değişiklere karşı bir güvence olarak talepte bulunursa, Rusya bu taleplerin Bosna ve Hersek'te aranmasına itiraz etmeyecektir.*" Gorchakow, sıraladığı şartlara büyük devletlerin rıza göstermesi durumunda, Babiali'ye şartları kabul etmesi için kolektif bir baskı uygulanmasını tavsiye etmiştir. Taleplerinin reddedilmesi durumunda ise savaşın devam edeceğini ve barışın savaşın sonucuna bağlı olacağını belirtmiştir.¹³

¹² *BDF*A, vol.3, Doc.641, A. Loftus'tan Derby'ye, 21 Mayıs 1877, s.263. Ayrıca Loftus'un benzer mealdeki 23 Mayıs tarihli mektubu için bkz: *BDF*A, vol.3, Doc.643, A. Loftus'tan Derby'ye, 23 Mayıs 1877, s.263-264.

¹³ *BDF*A, vol.3, Doc. 657, Derby'den A. Buchanan'a, 12 Haziran 1877, s.276; Stojanović, *a.g.e.*, s.159-160.

Rus şartları göstermekteydi ki, savaş ve barış için öne sürülen şartlar Balkan coğrafyasında düğümlenmişti. İlk bakışta bu coğrafyada istenilen Rus düzenlemelerinde Avusturya ile yapılan gizli antlaşmalara sadık kalındığı dikkatten kaçmamaktadır. Burada dikkati çeken bir başka husus, Rus önerileri arasında Batum'un yer almasıdır. Bu durum ikinci planda kalmış gibi görünse de, Rusya'nın Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarına atfetmiş olduğu önemi ortaya koymaktadır. Böylece şimdiye kadar İngiltere'nin Asya'daki pozisyonuyla direkt ilgili olarak öne sürülen İstanbul, Mısır, Süveyş Kanalı'nın yanına Batum da dahil olmuş oluyordu. Batum aşağıda görüleceği gibi sonraki Rus-İngiliz pazarlığının önemli bir konusu olmuştur.

Elbette ki, Rus taleplerinin İngiliz çıkarları açısından İngiltere'de memnuniyetle karşılanması beklenemezdi. Başbakan, daha Rus cevabının kaleme alınmasından sekiz gün önce işlerin İngiltere için "*çok kötüye gittiği*"ni söylemekte ve sorunu bir ölüm-kalım sorunu olarak görmekteydi: "*Bir hükümet sadece şunun için ölebilir: Alçakça bir sona gelmektense, onuruyla ölmesi daha iyidir. İngiltere hâlâ İngiliz çıkarları üzerinde yükselmektedir. Üç ay içinde İngiliz çıkarları lekelenmiş olacaktır.*"¹⁴ Kraliçe'nin de tepkisinde Başbakanın geri kalır yanı yoktu. Haziran ortalarında Rus ordularının Osmanlı Devleti'nin Balkanlar ve Asya topraklarındaki belli başlı kentleri ele geçirmesiyle durumun "tehlikeli" bir noktaya geldiğini düşünen kraliçe başbakana talimatlar yağdırmaya ve duruma kayıtsız kalınmayacağını daha yüksek sesle söylemeye başlamıştır. Hatta kraliçe Rusya'ya karşı harekete geçmek için birkaç gün veya haftalık gecikmenin artık "öldürücü" olacağını söylemekteydi. Bu noktada Disraeli'ye düşüncelerini 27 Haziran tarihli mektubunda şöyle açıklamıştır: "*Kraliçe, Beaconsfield'e tekrar ve en büyük samimiyeti ile meselelerin çok kritik duruma gelmiş olduğunu belirtmek zorundadır. Pek çok kişiden, hükümetin kararlı ve cesur bir çizgide olması gerektiği konusunda duyulan endişeyi işitiyorum. Bu gecikme (belirsizlik), Rusya ilerlerken ve İstanbul'a ulaşmasının an meselesi olduğu bir sırada İngiltere'nin dışarıda prestijini ve pozisyonunu kaybetmesine neden olacaktır. Sonra hükümet korkunç bir şekilde suçlanacaktır ve kraliçenin onuru öyle kırılacaktır ki, tacını bırakmayı bile düşünecektir. Cesur olun! Niçin Lordlar Kamarası gibi Avam Kamarası'nı toplantıya çağırıp İngiltere'nin çıkarlarının tehlikede olduğunu anlatmıyorsunuzFakat bu yapılmazsa ve çabuk davranılmazsa, zaman geçmiş olacaktır ve daha sonra biz şimdi yapmamız gerekenden daha fazlasını yapmak zorunda kalacağız.*"¹⁵

¹⁴ Buckle, *a.g.e.*, (Lord Derby'ye, Hughenden, 22 May 1877), s.140.

¹⁵ Buckle, *a.g.e.*, (Kraliçe Victoria'dan-Confidential, Windsor Castle, 27 June 1877), s.148-149

Böylece Disraeli, kraliçenin de talimatlarıyla Rusya'yı durdurmak için atacağı somut adımlar konusunda kabineye baskı uygularken iki yönde harekete geçmeye karar vermiştir. 1-Babıali'yi Gelibolu'yu İngiliz işgali için ikna etmek 2-Avusturya'nın İngiltere ile bir askeri ittifaka girmesini sağlamak.

Disraeli, Babıali nezdindeki girişimini 6 Haziran'da İstanbul'daki elçisi Layard kanalıyla yapmıştır. Layard'a "gayri resmi" ve "oldukça gizli" notuyla gönderdiği mektupta Disraeli Asya'da durumun felaket verici olduğuna, Tuna'daki durumun ise muğlâk ancak tehdit edici olduğuna vurgu yaptıktan sonra "*mevcut tarafsızlık politikasına da halel getirilmeden İngiltere'nin hakimiyetini ve statükoyu devam ettirmesinin bir yolu var mı? Babıali'nin filomuzu İstanbul'a davet etmesi mümkün mü?*" diye soruyordu. Ona göre geç kalınması durumunda olaylar İngiltere için telafisi mümkün olmayan yönde gelişebilirdi. Disraeli bu çerçevede endişelerini ve atacağı adımları şöyle izah ediyordu. "*Bu tür bir deniz harekâtı bağlantılarımızı güvenceye almaksızın tehlikeye atılamaz. Aksi takdirde Ruslar İstanbul'u işgal etmeden önce Çanakkale'yi alabilirler ve filomuzu tuzağa düşürebilirler. Bu yüzden maddi bir garanti olarak İngiltere tarafından Gelibolu yarımadasının askeri işgali gerekmektedir. 20.000 insan bunu temin edecektir. Biz bu durumu boşa çıkarmak için savaşa girme kararlılığında olmalıyız. Böyle bir teklif (İngiliz filosunun İstanbul'a daveti) Babıali'den gelirse ben kabinenin teklifi kabul etmesini tavsiye edebilirim; ancak teklif Babıali'den gelmelidir... Zaman bizim için olağanüstü değerlidir. Çünkü ben masrafları on haftada karşılanabilecek bir askeri birliğin hazırlanmasını düşünmekteyim. Rusların Tuna'yı geçişinden sonra bunu ertelemek mümkün olmayacaktır.*"¹⁶ Ancak Disraeli'nin "tarafsızlık" politikasını devam ettirerek Gelibolu'ya asker çıkarma düşüncesi bir kere ölü doğmuştu. Babıali'nin İngiltere'nin açıkça kendisinin yanında savaşa girdiğini görmeden ülkesinin bir kısmının işgaline izin vererek egemenlik hakkından vazgeçmesi mümkün değildi. Nitekim de öyle olmuştur.

Avusturya'yı kazanmak ve bir İngiliz-Avusturya ittifakını temin etmek fikri aslında savaşın başından beri İngiliz dış politikasının olmazsa olmasıydı. Çünkü mevcut konjonktürde Avusturya, İngiltere için Avrupa'da Rus tehlikesine karşı çıkarları örtüşen ve işbirliği yapabileceği tek devlet konumundaydı. Bu bağlamda Avusturya kara ordusuyla İngiltere'nin denizdeki gücünü takviye etmesi açısından da büyük önem arz ediyordu. Nitekim Disraeli Mayıs başında Londra'daki Avusturya elçisi Beust ile yakın ilişki içinde olarak bir işbirliği arayışına girişmiştir. Beust'a İngiltere'nin tarafsızlık politikasının "formalite"den ibaret olduğunu söyleyerek her zaman müşterek bir hareket ihtimali için açık

¹⁶ Buckle, *a.g.e.*, (Austen Henry Layard'a-Secret, Whitehall Gardens, 6 June 1877), s.142

kapı bıraktıklarına dikkat çekmiştir. Daha sonra da Beust'a şu soru yöneltilmiştir: “Siz bizden neyi talep edeceksiniz?”¹⁷ İngiliz hükümetinin Rusya'ya karşı işbirliği yapma düşüncesi 19 Mayıs tarihli “gizli” mektupla Avusturya'ya iletilmiştir. Mektupta işbirliğinin gerekliliği şu şekilde değerlendirilmiştir. “Majesteleri hükümeti, benzer çıkarlar içinde olan İngiltere ve Avusturya'nın belli ihtimallere göre benimseyecekleri politika için dostça ve tam bir uzlaşma içinde olmalarının zamanı geldiğine inanmaktadır... Majesteleri hükümeti, İstanbul'un bağımsızlığı ve Boğazların serbestliğinin Avusturya için İngiltere'den daha az önemde olmadığına ve İngiltere gibi Avusturya'nın da bundan herhangi bir çaba göstermeden vazgeçmeyeceğine şüphe etmemektedir. Eğer böyle bir durum olursa, ortak çıkarların birlikte hareket edilerek korunması ile ilgili olarak bir uzlaşmaya varmak zor olmasa gerektir... Şu anki iletişimin amacı, Avusturya hükümetini yukarıda belirtilen durumda yani İstanbul üzerine bir Rus ilerleyişi durumunda birleşik bir hareket planını düşünmeye ve tartışmaya davet etmektir. Sorundaki ihtimal büyük bir olasılıkla meydana gelmeyecektir; fakat böyle önemli konularda hiçbir şey şansa bırakılmamalıdır.”¹⁸

Avusturya hükümeti, 29 Mayıs 1877 tarihiyle verdiği cevabî yazıda Avusturya'nın “savaşın bütün sonuçlarına karşı kendi çıkarlarını savunmaktaki kararlılığına” vurgu yaptıktan ve Paris Antlaşmasının bütünüyle korunmasında ısrarcı olmayacağına işaret ettikten sonra “kesin olarak” kabul etmeyeceği şartları şöyle sıralamıştır:¹⁹

- 1-Balkan yarımadasındaki Hıristiyan nüfus üzerindeki belli bir korumanın her hangi bir devlete bırakılması.
- 2-Savaşın sonuçlarının kararlaştırılmasının garantör devletlerin katılımı olmaksızın gerçekleşmesi ve Balkan yarımadasındaki Hıristiyan nüfusun bir devlet kurmasının tek bir devletin inisiyatifine bırakılması.
- 3-Tuna'nın sağ kısmında Rusya'nın toprak kazanımı.
- 4-Rusya ile Romanya'nın birleşmesi veya bu prensliğin Rus imparatorluğuna katılması.
- 5-Rusya ya da Avusturya-Macaristan'a tabi Romanya'da vasal bir devlet (secundogeniture)'in kurulması.
- 6-İstanbul'un Rusya tarafından işgali.

¹⁷ Avusturya ile işbirliği girişimi aynı tarihte Disraeli'nin özel sekreteri olan Corry tarafından da yapılmıştır. Corry, özellikle Avusturya elçiliği ile gizli kanalları kullanarak irtibat kurmaya çalışmıştır. Örneğin Corry'nin Count Montgelas ile olan ilişkisi konusunda bkz: Stojanović, a.g.e., s.164-165.

¹⁸ BDFÄ, vol.3, Doc.646, Derby'den Beust'a, 19 Mayıs 1877, s.266-267.

¹⁹ BDFÄ, vol. 3, Doc.649, Andrassy'den Beust'a, 29 Mayıs 1877, s.268-271.

7-Balkan yarımadasındaki Slav olmayan unsurlara rağmen küçük bir Slav devletinin kurulması ve her halükârda mevcut vilayetlerin başına yerli bir şefin getirilerek bu vilayetlere otonomi verilmesi suretiyle yeniden bir yapılandırmaya gidilmesi.

Andrassy, yukarıdaki maddeler ile ilgili olarak özellikle Avusturya'nın Bulgaristan ve Sırbistan üzerindeki hassasiyetine dikkat çekmiştir. Rusya'nın bu bölgeleri işgalinin Avusturya çıkarlarına tamamen zıt olduğunu belirten Andrassy, Avusturya hükümetinin böyle bir işgali tasvip etmeyeceğini ifade etmiştir. Bu konuda Rusya'dan "memnuniyet verici" güvenceler aldıklarını, Rus imparatoru ve hükümetinin tavrının da bu yönde olduğunu belirtmiştir. Diğer taraftan, Andrassy, İngiltere'nin Süveyş Kanalı ve Basra Körfezi konusundaki korkularının yersiz olduğunu, Rusya'nın buraları tehdit etmeyi düşündüğünü sanmadığını söylemiştir. Yazıda İstanbul ve Boğazların işgali konusunda ise, bunun Avusturya için büyük önem taşıdığı ve böyle bir işgale izin verilmeyeceği, zaten Rusların da bu konuda güvence vermiş oldukları belirtilmiştir.

Görüldüğü gibi Rusya ile uzlaşmaya varmış oldukları intibamı veren Avusturya cevabı,²⁰ İngilizlerin işbirliği teklifine bir yanıt getirmemekteydi. Açık bir şekilde Avusturya, cevabında iki tarafı da idare etmeyi tasarlamıştı. Bir taraftan Rusya'yı kendisinden uzaklaştırmamayı, diğer taraftan da İngiltere'yi gücendirmeden ileride desteğini alabilmeyi düşünmüştür.

İngiliz hariciyesi sonraki aylarda da ortak tehlike olarak Rusya karşısında işbirliği yapmak hususunda Viyana'ya benzer mealde birçok telgraf ve mektup göndermiştir. Avusturya, İngiltere'nin bütün talep ve tavsiyelerine temel olarak 29 Mayıs tarihli yazıda belirtilen 7 nokta çerçevesinde cevaplar vermeye devam etmiştir.²¹ Sonuç itibarıyla Avusturya hükümeti, Avusturya çıkarlarının zedelenmesi durumunda savaştan kaçınmayacağını deklere etmekle beraber,

²⁰ İngiliz hariciyesi, Avusturya'nın Rusya ile uzlaşmış olduğunu 7 Haziran'da Paris elçisi Lyons'un mektubuyla öğrenmiştir. Lyons'un verdiği bilgiye göre Viyana'da Rus elçisi Novikow ile Andrassy arasında gizli bir "protokol ya da diplomatik belge" imzalanmıştı. İmzalanan Rus-Avusturya antlaşmasına göre Rusya ve Avusturya Sırbistan'ın her hangi bir bölgesini işgal etmeyecek, ancak muhtemel bir toprak paylaşımı için savaşın uzaması durumunda Avusturya önce Türk Hırvatistanı'na daha sonra da Bosna'nın tamamına sahip olacaktı. *BDF*, vol.3, Doc.652, Lyons'tan Derby'ye, 7 Haziran 1877, s.272-273; *BDF*, vol.3, Doc.653, Lyons'tan Derby'ye, 7 Haziran 1877, s.273-274.

²¹ Andrassy, öngördüğü 7 maddeye İngiltere'nin isteği ve ısrarı üzerine 26 Temmuz'da "kapalılık" ilkesini esas alan Boğazlarla ilgili bir madde daha eklemiştir. Stojanović, *a.g.e.*, s.172.

Rusya'ya karşı İngiltere ile ortak hareket etmeye de yanaşmamıştır. Avusturya'nın tavrı kraliçenin ifadesiyle “*sürüncemede bırakıcı*” nitelikteydi.²²

Görünüşte Balkanlarda İngiltere ile Avusturya'nın çıkarları paralellik gösterse de, aslında Avusturya'nın çıkarları doğuda, İngiltere'ninki ise batıda idi. İngiltere için İstanbul bir savaş nedeni olabilecekken, Avusturya için Sırbistan ya da Bulgaristan savaş nedeni olabilirdi. Özellikle de Balkanlarda “*büyük bir Slav devleti*”nin kurulması, Avusturya diplomasisinin en büyük tehdit konusu olarak görülmüştür. Bu nedenle İngiliz hükümeti, Avusturya'yı işbirliğine ikna etmek için sürekli olarak Rus önerilerinin ve hareket tarzının Avusturya çıkarları için oluşturduğu tehlikeyi izaha çalışmıştır.

Disraeli, Rusya'ya karşı hareket sahasını genişletmek için Bismarck'ı da kazanmaya çalışmıştır. Ancak Bismarck, Disraeli'nin gerek Gelibolu'yu işgal planına, gerekse Avusturya ile işbirliği girişimine hoş bakmamıştır. Çünkü, Bismarck Rusya'yı feda etmemekte kararlıydı. O, “Avrupa Barışı” için İngiltere ile Fransa'yı Yakın Doğu'da kapıştırmak istiyor ve böylece Avrupa'da etkisini azaltabilecek girişimleri tasvip etmiyordu.

Rus ordusunun Haziran sonlarında Bulgaristan'ın stratejik kentlerini işgal ederek 7 Temmuzda Bulgaristan'ın merkezi konumundaki Tırnova'yı ele geçirmesi Londra'yı “alarm”a geçirmiştir. Bir gövde gösteri olarak 5 Temmuzda İngiliz donanmasına Beşike koyuna demir atması talimatı verilmiştir. 12 Temmuz'da da İngiliz hükümeti Rusya'ya “sert” bir nota verme kararı almıştır. Nota'da, İngiltere'nin İstanbul'un işgali durumunda mevcut “tarafsızlık” politikasından vazgeçeceğine işaret edilmiş, işgalin ciddi sonuçlar doğuracağı uyarısında bulunulmuştur. Bununla birlikte notada “casus belli” terimi kullanılmasa da, sonradan gerekmesi halinde bu terimin kullanılacağı belirtilmiştir.²³

Rus ilerleyişinin tehlikeli bir noktaya geldiği Temmuz ortalarında İngiltere'deki Rus aleyhtarlığı daha fazla derinleşmiş ve “savaş”tan daha güçlü bir şekilde bahsedilir olmuştur. İngiliz kamuoyu “ziyadesiyle” heyecanda olup hükümet taraftarı gazeteler, “*İngiltere'nin çıkarlarının tehlikeye duçar olmasının*

²² Buckle, *a.g.e.*, (Kraliçe Victoria'dan-Confidential, Windsor Castle, 27 June 1877) s.149. Esas itibarıyla Avusturya ordusu da Rusya'ya karşı bir savaşa girmeyi istememekteydi. Bir İngiliz gözlemcinin tespitine göre Avusturyalı generaller, Rusya ile savaşmak yerine, Rusya ile beraber Osmanlı Devleti'ne karşı savaşmak düşüncesi içindeydiler. Diğer taraftan Avusturya Dışişleri Bakanı J. Andrassy, Dual Monarşisindeki Macar ayrıcalıklarını tehlikeye atabilecek bir savaştan sakınmaktaydı. A.J.P. Taylor, *The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918*, New York, 1988, s.242.

²³ Buckle, *a.g.e.*, (Kraliçe Victoria'ya, Whitehall, 12 July 77), s.150-151.

yakın olduğunu” sütunlarına taşıyarak tansiyonu yükseltmişlerdir.²⁴ Derby ve yanısıra Salisbury bile Rusya’ya karşı etkili tedbirler alınması gerektiğini tavsiye etmiştir. Derby, Türkiye ile ittifak yapılabileceğini söylerken, Salisbury “*eğer Rus istilasının önlenmesi gerekiyorsa, İngiliz donanmasının İstanbul’a girmesine itirazı olmayacağını*” ifade etmiştir. Kraliçe, Disraeli’ye “*antlaşmalardan kaynaklanan haklarını kullanarak maddi bir garanti*” olarak Çanakkale Boğazı’nın işgalini tavsiye etmiş, bunun İngiltere’nin Akdeniz’deki pozisyonunu korumak ve gelecekteki barış görüşmelerinde “lider” rol elde etmek için şart olduğunu söylemiştir. Kraliçe “savaş” istemiyle karışmış öfkesini ve Disraeli’den beklentisini 20 Temmuzda şöyle açıklamıştır: “*Kraliçe, herhangi bir hata yapılması korkusu yüzünden, Lord Beaconsfield (Disraeli)’in benim sorduğum şu soruya vermiş olduğu cevabı özetlemek istiyorum: ‘Ne yapmalıyız ve eğer Ruslar İstanbul’a sahip olmayı başarırlarsa bunu nasıl izah edeceğiz?’ Onun verdiği cevap ise şöyleydi. ‘Eğer ben siz majestelerinin bakanı isem Rusya’ya benim belirlediğim bir günde İstanbul’dan çıkmazsa savaş ilan edeceğimi söylemeye hazırım.’ ...Kraliçe, Lord Beaconsfield’in parlamentoda güçlü bir şekilde ‘hükümetin bu ülkenin onurunu ve şerefini ayaklar altına düşürecek ve onun çıkarlarını zedeleyecek hiçbir şeye asla izin vermeyeceğini’ söyleme şansına sahip olacağından ümitvardır.*” Aynı zamanda kraliçe, Disraeli’den bir gün sonraki kabinede “*mümkün olduğu kadar hızlı bir şekilde garnizon sayısını artırmak için askerlerin hızlıca gönderilmesi gerektiği*” konusunda ısrarlı olmasını ve “*çok güçlü bir dil kullanması*”nı istemiştir.” Kraliçenin ümitlerini boşa çıkarmayacağından emin olan Disraeli ise İstanbul’un işgal edilmesi durumunda “*kraliçenin askerlerinin Basra körfezine gönderilerek Moskofların Orta Asya’dan temizlenmesi*” gerektiğini ortaya atacak kadar ileri gitmiştir.²⁵

Disraeli, 21 Temmuzdaki kabine toplantısında kraliçenin beklediği konuşmayı yapmış ve istediği desteği ve kararı kabineden çıkarmıştır. Kabinenin aldığı karara göre Rusya İstanbul’u işgal eder ve oradan çekilmek için gerekli adımları atmazsa, İngiliz hükümeti bu devlete karşı savaş ilan etmek için kraliçeye başvuracaktır. Kabinenin bu kararı aldığı sırada, Akdeniz’deki garnizonların güçlendirilmesi için de gerekli emirler verilmiştir. Ancak kabinenin sert üslubunun ve kararlılığının Derby’nin Rusya ile yaptığı yazışmalara yansımaması kraliçenin şikâyet konusu olmuştur. Kraliçe Derby’nin savaşı

²⁴ *Basiret* gazetesi, “Londra-18 Temmuz”, s.2. Bu sırada muhalefet gazeteleri ise İngiltere’nin çıkarlarının tehlikeye düşmesinin söz konusu olmadığını yazarak İstanbul’un Hindistan’ın anahtarı olmadığı ve Hindistan için Mısır’ın işgalinin gerekli olduğu tezini savunuyorlardı. *Gösterilen Yer.*

²⁵ Buckle, *a.g.e.*, (Kraliçe Victoria’dan, Winstor Castle, 16 July 1877; Osborne, 20 July) s.152-154, (Kraliçe Victoria’ya, Whitehall G’dns, 22 July 1877), 154-155.

istemeyen pasif tavrını bizzat kendisiyle yapmış olduğu yazışmalarda da görmüştür.²⁶ Yine de Disraeli, İngiliz politikasının “büyük amaçlarını” savaşa girmeden temin edebileceğine, ancak savaş gerekirse de bundan çekinmeyeceğine kanidir.

Temmuz Ortalarında Rus karşıtı İngiliz devlet adamları ve kamuoyu üzerine çöken kara bulutlar Temmuz sonlarında dağılmaya başlayacaktır. Çünkü Rus ordusu Plevne mevkiinde ağır kayıplar vererek ciddi yenilgiler almaya başlamıştır. Bu beklenmedik durum savaş konusundaki Avrupa ve İngiliz kamuoyunun görüşünün değişmesine de neden olmuştur. Ağustos ve Eylül ayları boyunca Plevne cephesinden gelen Osmanlı zaferleri, İngiltere’de giderek artan bir Türk sempatanlığına da beraberinde getirmiştir. Londra sokaklarında Türkler lehine şarkılar söyleniyordu. Her Pazar Türk düşmanı Gladstone’nun evine gidip onu tahkir etmek ve pencerelerine taş atmak moda olmuştu.²⁷ Türklerin cephede göstermiş oldukları kahramanlıklar, vatan ve onur mücadelesinin eşsiz timsalleri olarak İngiliz siyasilerinin nazarında ve İngiliz basınında olağanüstü övgüye haiz olmuştur. Başbakan Disraeli 1 Eylülde Derby’ye yazdığı mektupta “*kamuoyu (İngiliz) her gün biraz daha Türk yanlısı olmaktadır*” diyordu. Plevne savunmasının Disraeli’nin kendisinde de Türklerle karşı muazzam bir güveni telkin etmiş olduğu anlaşılmaktadır: “*Ülke (İngiltere), Türklerin dünyanın hakim devletleri arasına dahil olmaya hak veren ulusal ruh, gayret ve kaynaklara sahip olduğunu biliyor. Sorunlu bölgelerde (Balkanlarda) Osmanlıdan daha iyi bir hükümetin kurulabileceğine açık bir kanıt yoktur...Eğer bu devletler taksimin karanlık oyununu oynamaya devam ederlerse, Osmanlı İmparatorluğu’nun dağılmasına izin vermeyecek olan İngiltere ile ihtilafa düşmeleri gerekir. Rus telifisinin ‘Ermenistan’da bulunmakta olduğu konusuna gelince, 40.000 kişilik bir İngiliz ordusu bizim hâkimiyetimizdeki Karadeniz ve Batum yoluyla Tiflis’e yürüyecektir. Biz hiçbir müttefik istemiyoruz. Biz Bulgaristan’a savaşmaya gitmiyoruz. Durum, Wellington’un yarımada gittiği gibidir; asker olarak bir Türk’ün 20 İspanyol değerinde olduğundan başka.*”²⁸

Böylece Türkiye’nin yıkılmasına izin vermeyeceğini ilan eden Disraeli, Avusturya ile de bir işbirliğinin teşekkül etmeyeceğini anlayınca Rusya’nın yeniden savaşa başlamasını önlemek için İngiltere’nin yalnız hareket etmesi gerektiğine inanmıştır. Disraeli’ye göre Rusların kıştan önce savaşa başlaması mümkün görünmüyordu. Disraeli, ilkbaharda Rusların harekete geçeceği düşüncesiyle 15 Ağustos’ta kabineyi toplayıp kritik durumu ele almayı gerekli

²⁶ Buckle, *a.g.e.*, s.154..

²⁷ Mourois, *a.g.e.*, s.328.

²⁸ Buckle, *a.g.e.*, (Lord Derby’ye, Hughenden Manor, 1 Sept. 1877), s.177-178.

görmüştür. Kendisi Rusların direkt olarak İngiliz çıkarlarını tehdit edip etmediğine bakmaksızın ikinci kez savaşa başlamalarını bir savaş gerekçesi olarak düşünmekteydi. Ancak kabinede özellikle Derby ve Carnaveron İngiltere'nin "tarafsızlık" politikasını savunarak kendisine muhalefet etmişlerdir. Bu nedenle Disraeli, planın bir parçası olarak Babıali ile bir ittifak yapılmasına kabinenin hâlâ muhalif olduğunu görmüştür. Yine de kabineyi, Rusların İstanbul'u işgal etme yoluna gitmesi durumunda, bunu telafi için İngiltere'nin de benzer adımlar atması gerektiğine ikna etmiştir.

İngiltere'nin gerçek niyet ve temayülü Çar'a da iletilmekteydi. Açıkçası İstanbul sorununun İngiltere'nin tarafsızlığını bırakmasına neden olabileceğinden korkan Çar, İngiliz hükümetinin endişelerinin giderilmesinin gerekli olduğunu düşünmekteydi. İngiliz ateşemiliteri Wellesley de Çar'ın ortaya çıkan yeni durum karşısındaki ruh halini iyi analiz etmiş gibiydi. Wellesley, Rus Çar'ının İngiltere'nin kararlılığı ve hassasiyetini bilmesi durumunda, İngiliz çıkarlarını gözeteceğini ve bu çıkarlara zarar vermeden savaşı durduracağını hesap etmekteydi. Üstelik Kraliçe ve Disraeli'nin kararlı tavrı da ortadaydı. Nitekim, Wellesley'in Londra'da iken Kraliçe ve Disraeli ile birlikte gizli bir şekilde çara iletilmek için kaleme aldıkları mesajda "*savaşın uzayıp İstanbul'un işgali tehlikesi belirirse İngiltere'nin tarafsızlığını açık bir şekilde devam ettirmeyeceği*" söyleniyordu.²⁹

Disraeli barışın temini için makul gördüğü şartları İngiltere adına İstanbul'daki elçisi kanalıyla Babıali'ye iletme yoluna gitmiştir. Bununla beraber Disraeli, Babıali'nin teklif edilen şartlar hakkında görüş beyan etmesinden fazla ümitvar değildir. Çünkü Disraeli, Babıali'nin kazanacağı zaferlerle şartları kendi lehine değiştireceğini umut etmemektedir. Babıali'den kabul etmesi istenen şartlar ise şunlardı: Bulgaristan sorununun Londra Protokolü'nde belirtildiği gibi çözülmesi, Rusya'nın Paris Antlaşması'yla kaybettiği Baserabya bölgesini yeniden elde etmesi.³⁰

Öngördüğü şartların Rusya'yı onore etmek için yeterli olacağını düşünen Disraeli, söz konusu şartların Rusya'ya da bildirilmesini Layard'dan istemiştir. Bu önerisini yaparken de sözlerine şunu eklemiştir: "*Eğer Rusya teklif edilen şartları reddederse, bu Babıali tarafından İngiltere'nin 'tarafsızlık' politikasından vazgeçeceği şeklinde yorumlanacaktır. Diğer taraftan Rusya, İstanbul'un tehdit edilmesi durumunda, İngiltere'nin bu işgali önlemek için*

²⁹ Yuluğ Tekin Kurat, *Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)*, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968, s.35

³⁰ Buckle, *a.g.e.*, (Lord Derby'ye, Hughenden Manor, 28 Sept.1877), s.182, (Lord Derby'den, Knowsley, Prescot 29 Sept. 1877), s.183.

maddi bir güvence olarak Babiali'ye yardım edeceğini bilmelidir. Zira; Rusya'nın "işgal" konusunda 'menfi' bir tutum içinde olması, kendisini Avrupa'nın gözünde daha fazla yanlış yapar bir duruma sokacaktır."³¹

Disraeli, düşüncelerini bazen Layard ile gizlice paylaşmıştır. Layard onun için 'doğu' hakkında bilgi edindiği en önemli ve muteber kaynakların başında gelmekteydi. Bu nedenle Layard'dan almış olduğu bilgi ve öneriler onun nazarında büyük bir önem taşımaktaydı. Çoğu zaman görüşlerinin Layard ile paralellik arz etmesi kendisindeki belli bir etkilenmeyi de akla getirmektedir. Bu bakımdan Layard ona (Disraeli'ye) Rusların ileri sürdüğü şartların Almanya ve Avusturya tarafından desteklendiğini ve bu şartlar Osmanlı İmparatorluğunu parçalamayı amaçladığını söylemiştir. Bulgaristan için teklif edilen otonominin de bu amacın bir parçası olduğunu ileri sürmüştür. Bunu İngiltere için "hayati" bir sorun olarak gören Layard, İngiltere'nin Türkiye'ye aktif bir şekilde para, subay ve asker yardımı yapması gerektiğini teklif etmiştir. Ayrıca o, Rusya'ya karşı başka alternatif tedbirlere de başvurulabileceğini ileri sürmüştür: Macar Lehlerinin kullanılması, Orta Asya'da Sultanın etkisinden yararlanması ve Ruslara karşı Müslüman devletlerin kurdurulması.³²

Bu arada Layard'ın savaşın seyri konusunda taşımış olduğu bir başka endişe ise Yunanistan ve Sırbistan'ın savaşa girmeye meyletmeleri idi. Hatta İngiliz diplomatik çevrelerinde Sırbistan'ın savaşa girmek için Rusya'dan işaret beklediği şeklinde bir görüş hakimdi.³³ Bu sebeple Layard, Yunanistan ve Sırbistan'ın savaşın dışında tutulması için bu ülkelerde ayaklanmalar çıkarılması gerektiğini bile tavsiye etmiştir. Nitekim, Sırbistan Ağustos ayında Rusya'nın yanında savaşa girmeyi düşündüğü sırada Layard, burada bir ayaklanma çıkararak Prens Milan'ın yerine Karageorge'u geçirmeyi önermiştir.³⁴

Layard'ın uyarılarını dikkate aldığı anlaşılan Disraeli ve İngiliz hükümeti, gerek Sırbistan ve gerekse Yunanistan nezdinde güçlü protestolarda bulunarak baskı yapmıştır. Ancak bütün çabalara rağmen Sırbistan'ın 13 Aralık'ta savaşa girmesi önlenememiştir. Layard gibi pek çok İngiliz, Sırbistan'ın savaş ilanını, "ödünç alınmış bir bıçakla ölüm döşegindeki adamın keyfi bir şekilde bıçaklanması" olarak yorumlamıştır.³⁵ Diğer taraftan,

³¹ Buckle, (Lord Derby'ye, Hughenden Manor, 28 Sept.1877), s.182.

³² Stojanović, *a.g.e.*, s.180.

³³ Kurat, *a.g.e.*, s.38

³⁴ Stojanović, *a.g.e.*, s.180.

³⁵ Millman, *a.g.e.*, s.338. Sırbistan'ın savaşa giriş süreci ve sırasında Rusya ile ilişkileri konusunda bkz: George Hoover Rupp, *A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878*, Harvard University Press, Cambridge, 1941, s.386-389.

Macaristan'daki anti-Rus ajitasyonun tahriki için de Babıali'nin gizli görevlileri ile Disraeli'nin ajanlarının ciddi bir çaba içinde oldukları görülmektedir.³⁶

Disraeli bir taraftan yer altı yöntemleriyle Rusya'ya karşı avantaj sağlamaya çalışırken, diğer taraftan da savaşa devam etmesi için Babıali'ye ihtiyacı olan parayı temin etmeye çalışmıştır. Ancak ödemelerin durdurulması yüzünden Babıali'nin talep ettiği borcu vermeyi garanti edememiştir. Bununla beraber, Disraeli, borcun sadece şarta bağlı olarak verilebileceğini de sözlerine eklemiştir: *“Eğer biz İngiltere'nin bazı topraksal istasyonlar satın almasını düşünersek, o zaman Babıali'ye bazı gerekli yardımlarda bulunabiliriz.”* Disraeli, bu konuda Layard'a şunu yazmış ve tavsiye olarak şu istekte bulunmuştur. *“Eğer Babıali'ye para temin edilebilirse, İstanbul Boğazı'ndaki İngiliz filosu ve Gelibolu ve Terkos'taki İngiliz askeri birliklerinin de desteğiyle Türklerin ikinci bir saldırıda bulunma ihtimali artar ve Rusya'ya karşı savaş ilan etmeksizin Osmanlı Devleti'ni bir-iki vilayeti hariç kurtarabiliriz. Bu durumda Osmanlı Devleti büyük bir devlet olmasa da, bağımsız ve güçlü bir devlet olarak varlığını devam ettirebilir.”*³⁷ Kuşkusuz Disraeli'nin, işgale karşılık para yardımı önerisi bağımsız bir devlet için kabul edilmez bir teklif olarak görünüyordu. Babıali de İngiltere'nin Osmanlı devleti'nin müttefiki olarak savaşa girmediği sürece böyle bir işgali hiçbir şekilde kabul etmeyeceğini açıklamıştır. Plevne'nin düşüşünden sonra bile Babıali İngiltere'den kredi istediğinde bulunduğu bu prensibinden taviz vermemiştir. Bu nedenle Osmanlı Devleti ile İngiltere arasında borç alış-verişi gerçekleşmemiştir.

Bununla beraber, İngiliz çıkarlarının himayesi ve geleceğe ilişkin kaygıların giderilmesi noktasında kraliçe, kabinenin gerekli adımları atmasını geciktirmemesini daha kuvvetli bir şekilde dile getirmeye başlamıştır. Konu 4 Aralık tarihinde kabinenin gündemine gelmiş ve kabine Rusya'ya bir uyarı notası vermeyi kabul etmiştir: Rus ordusunun İstanbul ya da Çanakkale Boğazı'nı tehdit ettiği anlaşılırsa, İngiltere tarafsızlık politikasını bırakarak hareket serbestisi içinde olacaktır. Diğer taraftan Disraeli, Derby'nin İstanbul'un Rusya tarafından işgaline karşı olan isteksizliğine de tepkiliydi. 5 Aralıkta Derby'ye yazdığı mektupta *“boğazların Rusya'ya açık, diğer devletlere kapalı olması durumunun kesin olarak İngiltere için müttefikli veya müttefiksiz bir savaş nedeni olacağını”* yazmıştır.³⁸ Bununla beraber Disraeli, Rusya'yı dize getirmenin araçlarını arayıp dururken, müttefik olarak işbirliği yapmaya çalıştığı Avusturya'yı kazanmayı başaramamıştır. Tek başına harekete geçmeyi düşündüğünde ise

³⁶ Bkz: Stojanović, *a.g.e.*, s.180; Rupp, *a.g.e.*, s.385-386

³⁷ Stojanović, *a.g.e.*, s.181.

³⁸ Buckle, *a.g.e.*, (Lord Derby'ye, Downing St. 5 Dec. 1877), s.199.

kabineden destek bulamamıştır. Böylece İngiliz politikası, Kraliçe ve Disraeli'nin savaş yanlısı tavrı ile İngiliz kabinesinin “tarafsızlık” (izolasyonist) tutumu arasında gidip gelirken, Balkanlardaki Osmanlı direnişi 10 Aralıkta Plevne'nin düşüşüyle kırılmıştır. Bu gelişme ile “Doğu Sorunu” yepyeni bir safhaya girmiş oluyordu. Elbette ki, bu durum İngiliz diplomasisi açısından da yeni bir sürecin başlamış olduğu anlamına geliyordu.

Plevne'nin düşüşü devletlerarasında yoğun bir diplomasi trafiğinin başlamasıyla hemen etkisini göstermiştir. Rusya Plevne'nin düşüşünden az önce barış tasarısını Berlin ve Viyana yetkililerine iletmiş bulunmaktaydı. Rus barış tasarısı aşağıdaki önerileri içermekteydi:

1-İstanbul Konferansında öngörüldüğü gibi, Sultan'a tabi Bulgaristan Prensiğinin kurulması.

2-Bosna ile Hersek'e özerklik sağlanması.

3-Sırbistan ile Karadağ'a ve Dobruca şekli altında Romanya'ya tam bağımsızlık tanınması.

4-Kars, Ardahan, Batum ve Doğubeyazıt'ın Rusya'ya ilhakı.

5-Rusya'ya Osmanlı Devleti tarafından belli bir savaş tazminatının ödenmesi.

6-Boğazlar rejminde önemsiz bir değişiklik yapılması. Şöyle ki: Bu değişiklik sayesinde Karadeniz'de kıyısı bulunan devletler, yani özellikle Rusya, gerektiğinde Boğazlardan savaş gemilerini geçirme hakkını elde edeceklerdi. Ama bu hak, gemiler “bire birer” ve her keresinde padişah'tan özel izin alınmak koşuluyla kullanılacaktı. Plevne'nin düşüşüyle Osmanlı Devleti'nin, İngiltere'nin yardımını almaması durumunda Rus koşullarını kabul etmesi artık kaçınılmaz görünüyordu.³⁹

Şimdi her şeyin İngiliz çıkarlarının aleyhine işlediğini gören İngiliz hükümeti, 13 Aralık'ta Londra'daki Rus elçisine bir nota vermiştir. Notada “*mevcut durumun en fazla İngiliz çıkarlarını etkileyeceğine*” dikkat çekilerek 6 Mayıs notasında yer alan şartlar hatırlatılmış ve özellikle de “*İstanbul'un şu anki sahiplerinden başkasının eline geçişine kayıtsız kalınmayacağına*” vurgu yapılmıştır. Rusya'nın İngiliz çıkarları konusunda vermiş olduğu güvenceler ise yeterli bulunmamıştır. Bu nedenle “geçici” ya da “askeri amaçlar için” olsa bile İstanbul'un işgali “ihtimali” ortaya çıkarsa, İngiliz hükümetinin “*şimdiye kadar sakındığı önleyici tedbirleri alacağı*” kesin bir dille belirtilmiştir.⁴⁰ Rusların

³⁹ *Uluslararası İlişkiler Tarihi-Diplomasi Tarihi-Başlangıçtan Bugüne Diplomasi Tarihi*, Çeviren: Attila Tokatlı, c.2, May Yayınları, İstanbul, 1978, s.128.

⁴⁰ *B DFA*, vol.3, Doc.723, “Memorandum Communicated by the Earl of Derby to Count Schoucaloff”, s.311.

İngiliz öfkelerini yatıştırıcı güvencelerini tekrarlamalarına rağmen, savaşın kazanımlarından vazgeçmeyecekleri açıktı. Çar sürekli olarak “uygun şartlarda barış” isteğini söylemekle beraber, daha önceki Rus şartlarından farklı olarak savaşta uğradığı maddi zararları telafi etmekte kararlı olduğunu göstermekteydi. Bu telafinin İstanbul’un işgalinden ibaret olduğu belliydi. Bu yöndeki Rus talebi, İngiliz hükümetine verilen cevabi notada “*Rus ordusunun İstanbul’u geçici olarak işgal etmeyeceğini garanti edemeyecektir*” şeklinde ifade edilmiştir. İstanbul’u işgal planına uygun olarak Rus Hariciye Bakanı Gorchakow, Gelibolu ve İstanbul’a İngiliz müdahalesinin Türkleri İngiltere’nin “tarafsızlık” politikasından vazgeçtiğine ikna ederek direnmeye sevk edeceğini, bunun ise “*Rusya’nın operasyonlarını İstanbul üzerine yöneltmesine zorlayacağını*” söylemekteydi. Aynı zamanda Çar, çözüm için Avrupa’nın arabuluculuğuna da razı değildi. Barış için Osmanlı Devleti’nin kendisine başvurmasını istiyordu.⁴¹

Rusların taleplerinin detayda ne olduğu ve savaşı hangi şartlarda sonlandıracakları Loftus ile Gorchakow arasındaki 29 Aralık 1877 tarihli görüşmede de ortaya konulmuştur. Rus taleplerine temel oluşturan Gorchakow’un görüşleri şu yönde idi: “*Hıristiyan vilayetlerin gelecekteki yönetimi için garantiler elde etmedikçe, hiçbir şekilde istikrarlı bir barış kurulamayacaktır. Çünkü Türk anayasası yeterli değildir ve yeteri kadar güvence alınmadıkça önceki kötü yönetim tekrarlanacaktır. Ali ve Fuat paşalar tarafından kurulan merkezileştirme sistemi büyük bir hatadır. Bu sistem feshedilene kadar yönetimin iyileştirilmesi mümkün değildir. Rusya, Avrupa’daki Türkiye’nin yıkılmasını düşünmemektedir. Tersine Romanya ve Sırbistan’daki gibi Hıristiyan eyaletlerin Sultan’a bağlı olmasını istemektedir.*” Gorchakow başka bir konuşmasında da İngiliz filusunun Çanakkale’ye girişinin Türkleri cesaretlendireceğini ve bu yüzden bunun Rusya’ya karşı düşmanca bir davranış anlamına geleceğini tekrarlamıştır. Bu bakımdan Gorchakow, İngiltere’nin davranışının Almanya ve Avusturya’dan farklı olduğunu ileri sürmüş ve bu devletlere tam güven duyduğunu göstermiştir.⁴²

Rus manevrası karşısında İngiliz hükümeti hâlâ derin bir görüş ayrılığı içindeydi. 13 Aralık notası bile Rusya’ya Disraeli’nin ısrarıyla verilmişti. Disraeli’nin acil tedbirler almak amacıyla topladığı 17 Aralık toplantısında meydana gelen tartışmalar ve Salisbury, Carnarvon ve Derby’nin Rusya’ya karşı gelmek, Osmanlı Devleti’ne yardım etmek hususunda görüşmelerden kaçmaya çalışmaları Disraeli’yi istifa noktasına getirmiştir. Ancak Kraliçe’nin söz konusu üç bakana karşı Başbakan Disraeli’yi tutması, kabinenin Disraeli’nin tarafına

⁴¹ *BDF*, vol.3, Doc.788, s.348.

⁴² *BDF*, vol.3, Doc. 788, s.349.

kaymasına neden olmuştur.⁴³ İngiliz hükümetindeki belirsizlik ve görüş ayrılığı Babıali'nin 24 Aralıkta İngiltere'ye yaptığı "arabuluculuk" teklifini de sonuçsuz bırakmıştır. İngiliz hükümeti cevabında "*İngiltere, iki devlet arasında barış yapılması hususunda arabuluculuk yapmayı taahhüt etmediğinden, ne mütareke şartlarını kararlaştırmak ve ne de, tarafların askeri hareketini durdurmak için Rusya'ya bir şey teklif edemez. Fakat Rusya, kendi kumandanlarına mütareke şartlarını ihtiva eden talimat göndermiştir. Osmanlı Devleti de, aynı şekilde hareket ederek, iki taraf kumandanları arasında mütareke yapmanın yolları aranabilir*" demektedir.⁴⁴ Bunun üzerine İngiltere'den umudunu keserek hiçbir yerden yardım alamayacağını anlayan Sultan II. Abdülhamit, Çar'a bir name-i hümayun göndererek ateşkes istemiştir.⁴⁵ Çarın ateşkes için kendisiyle değil cephedeki komutanlarla görüşmeleri gerektiğini söylemesi üzerine de Osmanlı temsilcileri Rumeli cephesinde başkomutan Grandük Nikola, Anadolu'da ise Grandük Mişel nezdinde ateşkes görüşmelerini başlatmışlardır.

İngiliz kabinesi "tarafsızlık" politikasına bağlı kalarak Babıali'nin "arabuluculuk" önerisini geri çevirmişse de, Rusya ile Osmanlı Devleti arasındaki görüşmelerin İngiliz çıkarları aleyhine sonuçlanmasını kabul etmeyeceği hususundaki kararlılığını açık ve kesin bir dille tekrar deklere etmiştir. Bu nedenle İngiliz elçisi Loftus'a, "*yanlış bir anlaşılmaya meydan vermemek için*" İngiliz hükümetinin şu temel prensibinin Rus tarafına bildirilmesi talimatı verilmiştir: "*İngiltere hükümetinin Rusya ile Babıali arasında 1856 ve 1871 antlaşmalarını değiştirecek herhangi bir antlaşmanın bir Avrupa antlaşması olması gerekmektedir. Aksi halde bu antlaşmalara taraf olan devletlerin rızası olmaksızın yapılacak herhangi bir antlaşma geçersiz olacaktır.*"⁴⁶ Bu arada Ocak sonlarına doğru ateşkes görüşmeleri devam ettiği halde Rus ordusu Edirne'ye doğru ilerlemekteydi. Bu durum karşısında İngiltere'de galeyana gelen halk, hükümetin harekete geçmesini istemekteydi. Disraeli ortaya çıkan hassas durum karşısında bir taraftan Avusturya'yı harekete geçirmenin yollarını ararken, diğer taraftan donanmasına İstanbul Boğazı'na girme emrini vermiştir. Ancak 23 Ocak'taki donanmanın boğaza girmesi kararı Lord Derby ile Sömürgeler Bakanı Carma'nın istifalarına neden olunca karardan dönmüş ve Amiral Hornby idaresindeki İngiliz donanması Beşik'e koyuna geri dönmek zorunda kalmıştır.

⁴³ Kurat, *a.g.e.*, s.44.

⁴⁴ Mahmud Celaleddin, *Mir'ât-ı Hakikat-Tarihi Hakikatların Aynası*, c.I-II-III, Haz. İsmet Miroğlu, İstanbul, 1983, s.514. II.

⁴⁵ Ali Fuat Türkgeldi, *Mesâil-i Mühime-i Siyasiye*, Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, c.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, Ankara, 1987, s.33.

⁴⁶ *B DFA*, vol.3, Doc. 788, s.350.

İngiliz hükümetinin Avusturya nezdindeki girişimi ise başlangıçta Avusturya Genelkurmayının olumsuz tavrı nedeniyle etkili olamamışsa da, Rus ordularının ileri hareketinin İstanbul'u tehdit eder nitelik kazanması ve ateşkes şartlarının belirginleşmeye başlamasıyla meyvelerini vermeye başlamıştır. Babıali ve Rusya arasındaki ateşkestten hemen önce İngiltere ve Avusturya hükümetlerinin verdiği ortak notada barış koşullarının uluslararası bir konferansta saptanması uyarısında bulunulmuştur. Ayrıca Avusturya hükümeti bu notada, Rusya'nın "Bulgaristan'ı büyük bir Slav Devleti" haline getirme çabasına atfen Reichstadt ve Budapeşte'de verilen taahhütlere sadık kalınmadığını belirtmiştir.

Bu arada Rus başarıları Disraeli'nin İstanbul konusundaki kaygılarını artırdığı kadar elini de güçlendirmiştir. Zira, Rus karşıtı İngiliz kamuoyu baskısı İngiliz hükümetini aktif bir şekilde harekete geçmeye zorlamaktaydı. Nitekim İngiliz parlamentosu vaktinden önce yaptığı 28 Ocak toplantısında İngiliz hükümetine askeri tedbir ve harcamalar için 600.000 Sterling tahsisatı kabul etmiştir.

Londra ve Viyana'da savaş rüzgârlarının esmeye başlaması, Çar II.Aleksander'ı ürkütmüş ve Rus hükümetini ateşkes yapmaya zorlamıştır. Nitekim ateşkes koşulları 31 Ocak'ta Rus temsilcilerinin emrivakisi ile Edirne'de imzalanmıştır. Antlaşmanın bir maddesi Rus işgal sahasının Çatalca'ya kadar genişletileceğini öngördüğünden Rus ordusu ateşkestten sonra da ileri hareketini devam ettirmiştir. Bu ise Şubat başlarında İngiltere ve Rusya'yı savaşın eşğine kadar getirmiştir. Nitekim İngiliz donanması 12 Şubat'ta Marmara Denizi'ne girme emrini alması üzerine Adalar açıklarına demir atmış, daha sonra da Sultanın ricası üzerine Mudanya limanında beklemeye başlamıştır. Bu arada İngiliz hükümeti Rusya'ya "*İstanbul'un işgali durumunda diplomatik ilişkilerini keseceği*" kararını iletmiştir.⁴⁷ Böylece savaş tehdidiyle karşı karşıya kalmış bulunan Ruslar, İstanbul'a sadece 12 kilometre uzaklıkta bulunan Ayastefanos'ta durmuş ve yapılacak antlaşmanın hazırlığına başlamışlardır.

Osmanlı Devleti'nin Asya Toprakları Sorunu

Osmanlı Devleti'nin Asya topraklarından kastımız savaş sahası içinde kalan ve Ayastefanos ve Berlin antlaşmalarına konu olan Batum ve Doğu Anadolu topraklarıdır. Bu bağlamda Rus işgaline maruz kalan söz konusu toprakların diplomatik ilişkilere etkisi ve böylece Berlin Kongresi'nde ortaya çıkan statünün gelişim seyri ortaya konulmaya çalışılacaktır.

⁴⁷ *Uluslararası İlişkiler Tarihi*, c.2, s132.

Bilindiği gibi savaş ilanından sonra Rus kuvvetleri iki koldan harekete geçmişlerdi. Ruslar batıda Tuna hattını aşarak Balkanları işgale hazırlanırken, doğuda Kafkaslar üzerinden Doğu Anadolu kentlerine yönelmişlerdi. Doğuda savaşı geniş bir sahaya yayan Rus kuvvetleri Mayıs-Haziran aylarında Kars, Bayezid, Ardahan-Batum istikametinde, üç yönde ilerleyerek Osmanlı savunma hattını yarmaya çalışmışlardır. Ruslar Ardahan ve Bayezid'i alarak savaşın başlarında bazı başarılar kazanmışlarsa da, özellikle Ahmed Muhtar Paşa'nın idare ettiği Türk ordusu karşısında önemli kayıplar vermişlerdir. Ancak doğu cephesinde sürekli olarak askeri ve teçhizat açıdan takviye edilen Rus kuvvetleri, sonbaharda savaşın kaderini belirleyen zaferler kazanmaya başlamışlardır. Nihayetinde bütünüyle savaşın sonucunu Balkan cephesi belirlemekle beraber, doğu cephesinde savaşın seyrini değiştiren gelişme Kars'ın 19 Kasım'da düşmesi olmuştur. Her ne kadar bu cephede Türk ordusu Erzurum yönünde çekilerek burayı elinde tutmaya devam etmişse de, Kars'ın düşüşü gerek Osmanlı başkentinde, gerekse İngiltere'de geniş akisler yapmıştır. Osmanlı hükümeti açısından yeniden alınması mümkün görünmeyen Kars'ın düşüşü tam bir "şayan-ı teessüf" addedilmiştir.

Kars'ın düşüşünün İngiltere'deki akislerine baktığımızda, öncelikle İngiliz gazeteleri ve kamuoyunun, durumu ciddi bir "endişe ve telaş" ile karşılamış olduklarını görüyoruz. Bu gazetelerden hükümete yakınlığı ile bilinen Times gazetesi, İngiltere'nin "insanlık adına" ve "menfaatleri gereği" artık "tavassut" etmesinin kaçınılmaz olduğunu yazmaktaydı. Standart ve Morning Post gazeteleri kesin bir dille İngiltere'nin "doğudaki" çıkarlarının tehlike altında bulunduğunu ve gelinen noktada İngiliz politikasının bir yol ayrımında olduğunu ileri sürmüştür. Standart gazetesine göre İngiltere devleti artık "*menfaatinin muhataraya düşür edilmesine nazar-ı bikaydi ile bakılıp bakılamayacağı veyahud Asya ahalisinin Avrupa devletleri tarafından yeni bir suretle tanzim edilip edilmeyeceği*" noktasındaydı. Morning Post ise hemen savaş ilan edilmesini isteyerek gerekçesini "*bundan ziyade bitaraf kalması bir hata olur. Zira Anadolu cihetinde Devlet-i Aliyye'nin tamamıyet-i mülkiyesi İngiltere'nin tamamıyet-i mülkiyesi için bir sedd-i muhafaza demektir*" şeklinde izah etmiştir.⁴⁸

⁴⁸ Basiret gazetesi, 21 Teşrin-i Sani 1293, s. Morning Post'un değerlendirmesini daha geniş bir şekilde ele alan Basiret gazetesinde yer alan bir makalede doğu Anadolu'daki Rus ilerleyişinin, dolayısıyla da Kars ve Erzurum'un işgalinin ne anlama geldiği şöyle ortaya konulmuştur: "*Erzurum vilayetinin Rusya'nın eline düşmesi Anadolu kıt'asının mukasemesine bir mukaddime olacağı işkâr olup Erzurum veyahud Kars Rusyalının elinde kalırsa o vakit bu madde nazar-ı dikkate alınacak bir madde olur. Ama İngiltere'ce asıl muhatara orada olmayıp Rusyalının Şat ve Fırat cihetlerinde bulunan araziye tasallut etmesindedir. Devlet-i Aliyye şimdiye kadar*

Anlaşıldığı gibi genel olarak İngilizler, Rus ilerleyişini, bu vesileyle de Kars'ın işgalini Hindistan'a giden yolların güvenliğine yönelmiş direkt bir tehlike olarak görmüş ve bunu İngiltere için bir hayat meselesi olarak yorumlamışlardır. Bununla beraber savaşın Plevne'de düğümlenmesi ve daha sonra Rusların İstanbul önlerine kadar gelerek Ege Denizi'ne ulaşmalarından dolayı gerek savaş döneminde, gerekse barış görüşmelerinde Balkanlar hep ön planda kalmıştır. Bununla beraber işgal altında bulunan ve barış müzakerelerine konu olan Osmanlı Devleti'nin Asya kıtasındaki kentleri İngiliz- Rus rekabetinde önemli yer tutmuştur.

Nihayette, 3 Mart 1878 tarihinde imzalanan Antlaşma ile Osmanlı Devleti, Kars, Ardahan, Bayezid ve Batum'u 1.410.000.000 Ruble tutarındaki savaş tazminatının bir kısmına karşılık olarak Rusya'ya bırakmak zorunda kalmıştır. Ayrıca Babıali, Hatur'u savaş tazminatından 400.000 Rublelik indirim karşılık olarak İran'a bırakmıştır. Bu bakımdan İngiliz hükümeti ve kamuoyu, Ayastefanos Antlaşması'nı en fazla Rusya'nın Akdeniz'e inmesi ve İstanbul'u her an tehdit etmesi anlamına gelen "Büyük Bulgaristan" nedeniyle tartışma konusu yapmışsa da, Doğu Anadolu'daki Rus kazançları açısından da dikkate değer bulmuştur. Hatta Layard gibi bazı İngiliz devlet adamları için Ayastefanos'un en çok endişe duyulan tarafı Rusya'nın Kars, Ardahan ve Batum sancaklarına sahip olmasıydı. Çünkü Rusya bu suretle bir taraftan İran'dan gelen ticaret yolunu kontrol etmek, diğer taraftan da Dicle ve Fırat deltasına sarmak için önemli bir köprübaşı elde etmiş oluyordu.⁴⁹

Bu bakımdan Ayastefanos hükümlerinin Londra'da büyük etkiler yaratacağı belliydi.⁵⁰ Zira, İngiliz hükümeti, daha 3 Şubatta bir uluslararası kongrenin yapılacağına karar verilip görüşü sorulduğunda, devletlerin hangi maddeleri kabul edip etmeyeceklerini tayin etmek için Ayastefanos'un bütün detaylarıyla resmen açıklanmasını istemiş ve buna göre kongreye katılabileceğini açıklamıştı.⁵¹ Nitekim İngiliz hükümeti, Ayastefanos hükümlerinin Londra'ya resmen bildirilmesinden sonra, toplanması kararlaştırılmış kongreye katılmasının ilk koşulu olarak, kongrede yalnızca Ayastefanos Antlaşması'nın Avrupa çıkarları ile ilgili olan maddelerinin değil, bütün maddelerinin ayrı ayrı ele

Hindistan tarikini muhafaza eyledi. Ama rayet-i hilâl Kars ile Erzurum kalelerinde keşide olunamadığı halde artık tarik-i mezkûru muhafaza edecek acaba kim kalır?" Gösterilen Yer.

⁴⁹ Kurat, a.g.e., s.68-69.

⁵⁰ Osmanlı Londra elçisi Ayastefanos'un ilanının İngiltere'de meydana getirdiği tepkiyi şöyle ortaya koymaktadır: " *Mukaddemât-ı sulhiyenin neşr ve i'lânı İngiltere'de zaten şerâ'it-i müsâlahâ hakkında alınan ma'lumât-ı ibtida'îye eseriyle hasil olmuş nefreti gittikçe ziyadeleştirmek üzere tezyid etmiştir.*" BOA, Y.PRK.HR, 2/61, 19 Ra., 1295, s.1

⁵¹ Buckle, a.g.e., s.257.

alınmasını ve Paris Antlaşması'nı imzalayan devletlerin muvafakatini istemiştir. İngiliz talebi, açık bir şekilde Rusya'yı savaşın bütün semerelerinde mahrum bırakmak anlamına geliyordu. Aksi halde Lord Deby'nin 9 Martta açıkladığı üzere "*Babıali ile Rusya arasında akdedilen ahitnamenin şartları hiçbir halde geçerli olamazdı.*"⁵² Osmanlı Londra elçisi ile bir görüşmesinde Derby, Rusya'nın İngiliz hükümetinin talebini kabul etmeyip kongrenin toplanmasının tehlikeye düşmesi durumunda, İngiltere'nin donanmasını Bulgaristan'ın "Adalar Denizi" sahiline göndererek bunu önleyeceğini beyan etmiştir.⁵³

İngiltere'nin kararlılığına rağmen Rusya 26 Mart'ta İngiliz taleplerini kabul etmediğini açıklamıştır. Bunun üzerine ertesi gün yaptığı toplantıda Disraeli, İngiltere'nin "tarafsızlık" politikasının barışı korumak bir yana, bütünüyle Britanya İmparatorluğu'nun güvenliğini tehlikeye attığını ve Rusya'nın hiçbir şey dinlemek istemediğini söyleyerek şu önerilerde bulunmuştur: Yedek kuvvetler silah altına alınacak, Rusların Doğu Anadolu'dan İran ve Suriye üzerine yapacağı herhangi bir saldırıya karşı Hindistan'dan getirilecek kuvvetlerle Basra körfezinden Bağdat'a kadar olan sahada bazı stratejik noktalar elde tutulacak ve Akdeniz'in güvenliği için Kıbrıs'ın askeri bir üs yapılmasına çalışılacaktır. Nitekim de öyle olmuştur. İngiltere Nisan-Mayıs aylarındaki girişimleri sonucunda Babıali'ye 4 Haziran 1878 tarihinde dikte ettirdiği "Kıbrıs Antlaşması"yla Kıbrıs'ı bir üs haline getirmiştir. Bu arada 27 Mart'ta Disraeli'nin öngördüğü ve kabine tarafından da kabul edilen tedbirler, savaşı istemeyen Dışişleri bakanı Derby'nin istifasına, yerine Salisbury'nin getirilmesine neden olmuştur.

Sonuçta, Almanya'nın kendisinden uzaklaştığını gören İngiltere ve Avusturya ile bir savaşı göze alamayan Rusya, Berlin'de toplanacak uluslararası kongrede Afastefanos antlaşmasının bütünüyle masaya yatırılmasını kabul etmiştir. Böylece İngiltere oyunu kazanmış, kılavuzu Disraeli sayesinde "*yorgun, fakat memnun olarak selamet kenarına yetiştirilmiştir: Britanya, düşünün ki, rehber iyidir; fakat düşünmeden tehlikeye atılıyor.*"⁵⁴

Her şeyden önce Berlin kongresi "dürüst bir simsar" olarak Bismarck'ın başkanlığında toplanan ve üye devletlerin üst düzeyde katıldığı diplomasi tarihinin en önemli köşe taşlarından biridir. Devletlerin başbakanlar ve bakanlar düzeyinde temsil edilmesi kongrenin haiz olduğu önemi göstermektedir. Kongrede İngiltere başbakan Benjamin Disraeli ve Dışişleri Bakanı Salisbury,

⁵² BOA, Y.PRK.HR, 2/61, 19 Ra., 1295, s.4.

⁵³ BOA, Y.PRK.HR, 2/61, 19 Ra., 1295, s.3.

⁵⁴ Andre Maurois, *Disraeli'nin Hayatı*, Çeviren: İsmail Hakkı Alişan, Vakıf Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul, 1935, s.244.

Rusya ise Başbakan Gorchakow ve Londra elçisi Schouvaloff tarafından temsil edilmiştir. Belirtmek gerekir ki, kongre üyeleri arasında İngiliz Başbakan Disraeli kongrenin toplanabilmesi şartlarını hazırlayan ve Ayastefanos'un bütün maddelerini kongre gündemine taşıyan kişiydi. Bu suretle diğer devletler, onun şahsında "Doğu Sorunu"nun çözümünde İngiltere'nin rehberliğini takip etmişti. Disraeli'nin radikal düşmanı Reusback bile hakkında şunları söylemişti: "İngiltere şimdi her zamanki gibi onurlu pozisyonu muhafaza ediyor; bu pozisyon şimdi Lord Beaconsfield denilen Disraeli'nin zeka, güç ve duruşundan kaynaklanmaktadır."⁵⁵

Kongrede Asya toprakları meselesine baktığımızda İngiltere için bu husus hayati meselelerden biri olmuştur. Kongrenin birinci ve en önemli gündemini oluşturan ve hatta Disraeli'nin uğruna kongreden çekilme tehdidinde bulunduğu Bulgaristan meselesinden sonra Batum ve Doğu Anadolu'daki Rus işgali altındaki kentler İngiltere için hayati öneme sahip konular olarak görülmüştür. Londra protokolünde İngiltere, Batum ve Kars'ı Bulgaristan'a karşılık olarak Rusya'ya bırakmıştı. Disraeli, 5 Haziran tarihinde Kraliçe'ye Batum konusunda hâlâ pozitif bir gelişmenin olmadığını yazarken, bu şehrin açık bir liman haline getirilmesinin imkânsız olmadığını düşünmüştür.⁵⁶ Bu düşünceyle Batum'dan vazgeçmemekte kararlı olan Disraeli Londra protokolünün ilgili maddesini tartışmaya açmış ve Rusya'yı taviz vermeye zorlamıştır. Disraeli, Londra Protokolünde Batum için "işgal" sözcüğünün kullanıldığını, bunun "ilhak" anlamına gelmediğini ileri sürerek Rusya'nın Batum'da ısrarcı olması durumunda İngiltere'nin Boğazlar üzerinde kendi lehine düzenlemeler isteme hakkına sahip olacağını ortaya atmıştır. Batum'a karşılık Boğazlar'ı koz olarak ileri sürmek aslında Salisbury'nin fikriydi. Salisbury'ye göre Batum gerçekte çok büyük bir öneme sahip olmayıp, halk kitlelerinin ve özellikle aktif milliyetçilerin (Jingoların) bilgisizce çok büyük önem atfettikleri bir meseleydi. Bununla beraber Salisbury, Batum için yapılabilecek şeyin ya burayı Rusya'dan geri almak, ya da serbest bir liman haline getirmek olduğunu düşünmekteydi. Bu nedenle ülkelerindeki "savaş yanlıları ve halkla yüz yüze gelmemek için" Batum'u Rus etkisinden çıkarmak gerekmektedir.⁵⁷ Salisbury, Batum'a karşılık olarak Boğazlar planını 2 Temmuzda Beaconsfield'e açıklamıştır. Planda, Rusya'nın Batum'a karşılık Boğazların statüsü konusunda İngiltere'nin yapacağı düzenlemeyi kabul etmesi isteniyordu. Öngörülen düzenlemeye göre İngiliz donanmasına boğazlardan Karadeniz'e geçiş hakkı

⁵⁵ Buckle, a.g.e., s.312.

⁵⁶ Buckle, a.g.e., (Kraliçe Victoria'ya 5 July), s.332.

⁵⁷ Lady Gwendolen Cecil, *The Life of Robert Marquis of Salisbury, 1868-1880*, vol.II, Hodder and Stoughton Limited, London, 1923, s.286.

tanınmaktaydı. Salisbury buna dayanak noktası olarak “İngiltere'nin Karadeniz'den çıkarılmasından kaynaklanan kayıplarını” göstermiştir.⁵⁸

Bu plan karşısında Rus başbakan Gorchakow, daha fazla ileri gidemeyerek İngilizlerin Batum'un “serbest ve ticari bir liman olması” yönündeki talebini kabul etmiştir. Disraeli, Batum konusundaki başarısını 7 Temmuz'da Gorchakow'la yaptığı görüşme sonucunda elde etmişti. Görüşmeden Kraliçe'ye bahsettiği yazısında Disraeli, Batum işinin süratle “memnuniyet verici” bir çözüme doğru gittiğini ve dolayısıyla Batum'un serbest ve ticari bir liman olması konusunda Çar'dan söz aldığını belirtmiştir. Aynı zamanda bu yazıda Disraeli, Türkiye için lehte “beklenmedik” bir sınır temin ettiğine de vurgu yapmıştır. Esas itibariye Anadolu meselesi kongrenin 6 Temmuzda meydana gelen oturumunda ele alınmış; Rus ve İngiliz delegeleri görüşlerini şu yönde ortaya koymuşlardı: Gorchakow, Erzurum ve Bayezid ile Eleşkird sahrasından kifayet edeceklerini, Batum'un “serbest bir liman olma” statüsünü kabul ettiklerini açıklaması üzerine Lord Salisbury, muahedede Erzurum'dan bahsedilmemiş olduğunu ihtar etmiştir. Ancak Bismarck araya girerek, Erzurum'un Rusların elinde bulunması hasebiyle ondan bahsetmelerinin hakkı olduğunu ileri sürmüştür. Bunun üzerine Beaconsfield, Batum konusunda Rusların burayı “serbest liman” olarak kabul etmelerine bir diyeceği olmadığını söyleyerek, buranın Rusların elinde kalması durumunda detayda meselenin incelenmesini ve Rusya tarafından beyan edilen niyetin gerçek yönünü görmek gerektiğini ve özellikle de Batum meselesinin Lazların bundan sonraki durumlarıyla ilgili olduğunu belirtmiştir. Bismarck'ın İngiliz delegelerden bu yöndeki görüşlerini daha açık ifade etmelerini istemesi üzerine Beaconfield, Kars, Ardahan, Batum ve esasen bütün sınırda Rusya'nın idaresine girecek Müslüman ahaliden dolayı itirazlarının olduğunu söylemiştir. Bunun üzerine Gorchakow Batum tarafında Laz olmadığını ispata çalışmıştır. İngiliz delegelerinin isteği üzerine Osmanlı delegeleri sadece Batum'da 160.000 Laz olduğunu açıklayarak Gorchakow'un iddiasını tekzip etmişlerdir.⁵⁹

Kongredeki bu ihtilaftan üç gün sonra Batum ve Türkiye'nin “doğu” sınırı üzerindeki İngiliz-Rus uzlaşması resmen kesinleşmiştir. Disraeli durumu 9 Temmuzda Kraliçe'ye “Rusya ‘serbest ve ticari bir liman’ olarak Batum’a sahip olacak, 150.000 Müslüman nüfusa sahip bölgeleri Türkiye'ye iade edecektir” şeklinde yazmıştır.⁶⁰

⁵⁸ Cecil, a.g.e., s.289-291

⁵⁹ BOA, YEE., 77/1, 12 B. 1295, s.10.

⁶⁰ Buckle, a.g.e., (Kraliçe Victoria'ya Telegram, 9 July) s.338.

Sonuçta; İngiliz-Rus uzlaşmasına göre Berlin Antlaşması'nda⁶¹ Batum ve Doğu Anadolu sınırının tespiti meselesi 58, 59 ve 60. maddelerle düzenlenmiştir. Söz konusu maddelere göre Batum, Kars ve Ardahan Rusya'ya verilecek(58.madde), Batum serbest ve ticari bir liman olarak Rusya'da kalacak (59.madde), Eleşkird vadisiyle Bayezid şehri Osmanlı Devleti'ne iade edilecek ve Hatur şehri araziyle beraber İran'a bırakılacaktır (60.madde). Bu son maddedeki Eleşkird ve Bayezid'in Osmanlıya iadesine İngiliz delegelerinin, Rusya'nın İran ticaretine hakim olmasını önlemek için oldukça önem vermiş olduklarını ayrıca zikretmek gerekir.

Yine de Rusların Doğu Anadolu'daki kayıpları Osmanlı Avrupası'ndakine göre hafif kalmıştır. Akdeniz'e giden güzergâhı olan Büyük Bulgaristan üç parçaya bölünmüş ve burada Rus istilasına yeniden bir bariyer kurulmuştu. Kesin bir şekilde zaferinin kazançlarından büyük ölçüde vazgeçen Rusya masa başında oyunu kaybetmişti. Oysa Ruslar savaşa Panslavist duyguların tahriki ile büyük tarihi amaçlarına işlerlik kazandırmak için girmiş ve bu uğurda bütün kaynaklarını sarf etmişlerdi. Ancak kongre onların ulusal onuruna ağır bir darbe indirerek sonuçlanmıştı. Bu nedenle kongre sonrası Rusların bir korku ve kızgınlık karışımı içinde olmaları şaşırtıcı değildi. Yıllar sonra Çar Aleksandr şöyle diyordu: *"Bizim 1876 ve 1877'deki şanssızlığımız hükümetimiz yerine halkımızla beraber hareket etmemiz idi. Bir Rus imparatoru daima ve sadece hükümetiyle hareket etmelidir."*⁶²

İngiltere açısından kongreyle ulaşılan sonuç İngiliz diplomasisinin muazzam bir başarısı idi. Bright'ın deyimiyle *"muhteşem bir devrin tarihi"*ydi.⁶³ İngiltere, gelinen noktada askeri-ekonomik ve diplomatik bir zaaf ve karışıklık içine düşen Rusya'yı kontrol etmiş, Kıbrıs'a yerleşerek Hindistan yolunu güvence altına almış, Avusturya ile yaptığı antlaşmayla Üç İmparator bloğunu dağıtarak Avrupa güçler dengesini lehine çevirmiştir. Üstelik bütün bunları tek bir kurşun sıkmadan elde etmiştir. Taylor'ın belirttiği gibi *"İngiltere bir salon müziği şarkısı ve müzelik bir donanmayla, gösteriş olarak Malta'daki yedi bin Hindistanlı asker dışında kara kuvveti olmadan kansız bir savaş kazanmıştı."*⁶⁴ Sonuç olarak, kongre İngiliz düşüncesinde *"İngiltere'nin dostlarını sevince"*

⁶¹ Berlin Antlaşması'nın metni için bakınız: BOA, YEE., 77/1, 12 B. 1295, s.16-17; Mahmud Celaleddin, a.g.e., s.684-698;

⁶² Taylor, a.g.e., s.252.

⁶³ Buckle, a.g.e., (Kral Leopold'dan Kraliçe Victoria'ya, 14 July 78), s.344.

⁶⁴ Taylor, a.g.e., s.250.

boğan” ve İngiltere'nin dünya üzerindeki prestijini restore eden büyük bir olay olarak yerini almıştır.⁶⁵

Berlin Kongresi'nde Ermeni Sorunu

Liberal-ulusal hareketlerin Osmanlı Balkanlarını kasıp kavurduğu 19.yüzyıl'ın son çeyreğine kadar Ermeniler ile Türkler arasında genel olarak geçerli olan iyi ilişkiler devam etmekteydi. Bu bakımdan 1877-1878 Osmanlı-Rus savaşı öncesinde gerçek anlamda bir Ermeni Sorunu'ndan bahsetmek mümkün değildir. Bu durumu İngiliz elçisi Layard'ın 26 Nisan tarihli iki mektubunda tespit edebilmekteyiz. Mektuplar, Layard'ın Türkiye'deki dini cemaatlerin liderleri (Gregoryan Ermeni Patrik Vekili, Roman Katolik Ermeni Piskopos Temsilcisi, Süryani Patriği, Fener Patrik Temsilcisi ve diğerleri) ile yaptığı görüşmeyi içermektedir. Layard mektuplarında Türkiye'deki gayrimüslim cemaat reislerinin Rus idaresine Türk idaresini tercih ettiklerini, *Türklerin, dinlerinin gereğini yerine getirme ve gerçek hayattaki mesleklerini icra etme konularında kendilerini hiç rahatsız etmediklerini, ancak bunun aksine geçmişte Rusların aynı toleransı göstermediklerini söylediklerini* yazmaktaydı. Layard'ın sadece Ermeni Gregoryan patriği ile yapmış olduğu görüşmeyi konu alan ikinci mektupta ise patriğin görüşleri şöyle aktarılmıştır: *“Ermenilerin çıkarları Türklerin çıkarlarıyla aynıdır ve Ermeniler, refah ve özgürlüklerinin Rus değil, Osmanlı yönetiminde kalmaya bağlı olduklarını biliyorlar. Ermenilerin İstanbul ve komşu vilayetlerde kendilerine karşı gösterilen muamele hakkında hiçbir şikâyeti yoktur. Onlar önemli ve saygın devlet mevkilerini ellerinde tuttular ve imparatorluk hükümeti ve yönetimi üzerinde büyük bir etkiye sahip oldular. Dün Rusya'nın savaş ilanı mecliste okunduğunda Osmanlı mebusları Sultana her türlü fedakârlıkta bulunarak yardım edeceklerini açıkladılar; hatta bu konuda hiç kimse Ermeni mebuslardan daha fazla gayretli olmamıştır... Türk hükümeti, Ermeni nüfusu üzerinde büyük bir etkisi olan Echmiadgin (Eçmiyazın) Patriği'nin bir Rus tebaası olduğunu ve Rus yönetiminin Ermeni Hıristiyanlarının sempatisi ve yardımını elde etmek amacıyla şimdi istila ettiği*

⁶⁵ Bakınız: Buckle, *a.g.e.*, Kral Leopold'dan Kraliçe Victoria'ya, 14 Temmuz 1878, s. 344; Prensler'ten Kraliçe'ye, 16 Temmuz 1878, s.344-345. İngilizlerin kongrenin sonucundan duymuş oldukları *“aşırı memnuniyeti”*, Disraeli'ye dönüşünde göstermiş oldukları ilgide de görmek mümkündür. Londra sefirinin anlattığına göre, Disraeli 16 Temmuzda İngiltere'ye döndüğünde iskelede bakanların, Londra Belediye Başkanı'nın ve iki meclisin üyelerinin de bulunduğu büyük bir kalabalık tarafından karşılanmış, evine kadar olan yol üzerindeki evler bayraklarla donatılmış, yolun iki tarafına dizilen yoğun bir kalabalığın alkışları ve arabasının üzerine atılan çiçeklerle coşkulu bir şekilde selamlanmıştır. Evine kavuştuğunda kalabalığa kısa bir konuşma yapmıştır. Konuşmasında Salisbury ile kendisinin getirmiş oldukları barışın devamlı olması dileğinde bulunarak kalabalığa teşekkür etmiştir. BOA, Y.PRK.HR, 3/17, 16 B. 1295.

Ermenistan'da Ermenileri önemli ve yüksek görevlere getirmiş olduğunu unutmamalıdır. Babıali Ermenilere adaletle davrandığı ve onların canlarının ve mallarının güvence altında olduğunu beyan ettiği sürece Rusların başarı şansı yoktur. Bu durumda Müslümanlar ile beraber Rus istilacılarına karşı ülkelerini ve şehirlerini korumak için bir Ermeni milis gücü kurulabilir."⁶⁶

Ancak bu satırlar yılını doldurmadan Osmanlı Devleti Rusya'ya karşı verdiği savaşı kaybetmişti. Şimdi artık bütün kaynaklarını tüketmiş, başkenti bile Rus ya da İngiliz işgali tehdidiyle karşı karşıya bulunan ve akıbeti büyük devletlere bağlı olan Osmanlı Devleti'nin dağılması an meselesiydi. Ortaya çıkan durum Ermeni kilisesince bu defa Balkanlarda olduğu gibi, Büyük devletlerin himayesinde "Ermenistan"ın bağımsızlığı yolunda geniş imtiyazlar koparmak için önemli bir fırsat olarak görülmüştür. Nitekim, savaşın son bulmasıyla harekete geçen Patrik Nerses'in başkanlığındaki Ermeni meclisi, gerek Çar ve cephedeki Rus generalleri, gerekse Avrupa diplomatları nezdindeki girişimleriyle Ermeniler adına yoğun bir çaba sarf etmiştir. Özellikle Mart-Nisan aylarında Patrik Khrimian, H.Narbey, M.Carez ve I.Papazian'ın oluşturduğu heyetin Petersburg, Roma, Paris, Londra ve Berlin'deki girişimleri, kamuoyu oluşturmak ve büyük devletlerin yardımını temin etmek hususunda yürüttükleri ciddi bir manevra olarak karşımıza çıkmaktadır.⁶⁷ Sonuçta Ermeni meclisinin Çar'a ve Rus Başbakanı'na göndermiş olduğu dilekçeler⁶⁸ ve Patrik Nerses'in bizzat Rus başkomutanı Grandük Nicholas ile yapmış olduğu görüşme Ermeniler ile ilgili olarak Ayastefanos (Yeşilköy)Antlaşması'nın⁶⁹ 16 maddesinin düzenlenmesine neden olmuştur. Antlaşmada 16. madde şöyle düzenlenmişti: "*Ermenistan'da (Doğu Anadolu'da) Rus işgalinde bulunan ve Türkiye'ye verilecek olan toprakların Rus askerince boşaltılması, orada, iki devletin (Türkiye ve Rusya'nın) iyi ilişkilerine zararlı karışıklıklara yol açabileceğinden, Babıali Ermenilerin yaşadığı vilayetlerde yerel durumun gerektirdiği iyileştirmeleri ve reformları zaman yitirmeden gerçekleştirmeyi ve Kürtler ile Çerkezlerle karşı Ermenilerin güvenliğini sağlamayı üzerine alır.*"

Böylece ilk olarak bir antlaşmaya konu olan Ermeniler, devletlerarası rekabetin önemli bir unsuru haline gelmiş oluyorlardı. Nitekim İngiltere, Ayastefanos Antlaşması'ndan sonra Doğu Anadolu'daki Rus nüfuz ve

⁶⁶Turkey: No.25 (1877), *Further Correspondence Respecting the Affairs of Turkey*, Printed by Harrison and Sons, Document No.212, 213, (Layard'dan Derby'ye, 26 Nisan 1877), s.163-165.

⁶⁷ Ermeni heyetinin söz konusu faaliyetleri konusunda bakınız: Musa Şaşmaz, *British Policy and The Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897*, Turkish Historical Society, Ankara, 2000, s.7-9.

⁶⁸ Kâmuran Gürün, *Ermeni Dosyası*, Remzi Kitabevi, 7. Basım, İstanbul, 2005, s.153.

⁶⁹ Ayastefanos Antlaşmasının metni için bakınız: Nihat Erim, a.g.e, s.387-400.

yayılmasının bir aracı olarak gördüğü Ermeni meselesine karışmaya başlamış ve Kıbrıs Atlasması'na koydurduğu bir maddeyle Ermenilerin hamisi rolünü üstlenmiştir. Söz konusu madde şöyledir: "...*Buna mukabil zat-ı padişahi dahi Anadolu kıtasında bulunan Hıristiyan ve sair tebaanın iyi idare edilmesi ve korunması hakkında devleteyn (İngiltere ve Osmanlı Devleti) arasında sonradan kararlaştırılacak olan lüzumlu ıslahatı yapacağını İngiltere devletine vaat eder.*"

Berlin'de bir kongrenin toplanmasına karar verilmesinden sonra Ermeni patrikliği, büyük devletlerin desteğini almak ve taleplerini kongre gündemine taşımak için harekete geçmiştir. Patrik Nerses'in 13 Nisan 1878'de Lord Salisbury'ye gönderdiği muhtıradaki Ermeni talepleri şu şekilde ifade edilmiştir: "*Doğu Sorunu, Müslümanlarla Hıristiyanların bir arada yaşamalarıyla daha da zorlaşan, Osmanlı İmparatorluğu'nun zayıflaması sorunudur. Bu, Türkiye'nin bazı bölgelerinde Müslüman ve Hıristiyanların birlikte yaşamalarını güçleştirmiştir. Bu durum sorunu tahrik etmekte, acil bir tehlike yaratmakta, Avrupa'nın çıkarlarına acil bir çözüm getirmektedir. Bu bir karışıklıktır, bugünkü şartlar altında birlikte yaşamının imkânsız hale gelişidir...Ancak bir Hıristiyan otorite eşitliği uygulayabilir. Ancak o, adaleti sağlayabilir. Ancak o, vicdan özgürlüğünü uygulayabilir. Bu itibarla Hıristiyanlarla Müslümanların içli dışlı olduğu yerlerde Müslümanların yönetimi yerine, Hıristiyan idaresini korumak gerekir. Bu durum hemen hemen Türkiye'nin bütün Avrupa vilayetlerinde, Asya'da Ermenistan'da ve Kilikya'da da mevcuttur. Türkiye Ermenilerinin isteği de böyle bir çözüm biçimidir... Ermeniler politik ihtirastan uzaktır, ancak bu, Lübnan'da olduğu gibi, verilecek güvencelerle Türk Ermenistan'ında Hıristiyan bir idare istemektir.*"⁷⁰

Avrupa başkentlerindeki teşebbüslerden sonra büyük ümitlerle Berlin'e geçen Ermeni heyeti, burada Haziran'ın ilk haftasından itibaren Büyük Devlet temsilcileri ile çeşitli görüşmeler yapmışlardır. Ermeni heyetinin faaliyetleri Berlin'deki Osmanlı temsilcileri tarafından da dikkatle takip edilmekte ve oldukça tehlikeli bulunmaktaydı. Osmanlı Berlin Elçisinin 18 Haziran 1878 tarihinde Ermeni heyetiyle yaptığı bir görüşmede, heyetin, Erzurum'da ikamet edecek ve Ermeniler tarafından seçilecek bir valinin tayinini arzu ettiklerini ve "*açıktan açığa muhtariyet-i idare heveslerine düşmüş oldukları*" anlaşılmıştır. Bu nedenle kongredeki Osmanlı temsilcisi Aleksandre Paşa, Ermeni heyetinin kongre nezdindeki teşebbüslerini önlemeye çalışarak, heyetin Berlin'den çıkarılması için Babıali'ye müracaat etmiştir: "*Bu zatlar (Ermeni heyetindekiler) bizce tezyid-i gavâ'ilden hali olmayacaklarından kendilerini Berlin'den ne*

⁷⁰ Bilâl N. Şimşir, *Osmanlı Ermenileri (1856-1880)*, Türkçesi: Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, Ankara, 1986, s.161-163.

suretle çıkarabileceğimize da'ir i'ta buyurulacak evâmir-i aleyhlerine müntazırız. Bu hale bakılır ise kongrenin yakında bizi icbâr etmesi pek muhtemel olan kararlardan evvel bizim kâbil-i icra bir takım tedâbirde bulunmaklığımız lazimededen olduğunu nazar-ı takdir-i asâf-ânelerine vaz'a mecburiyet hasıl olmuştur.”⁷¹ Aleksandre Paşa'nın bu müracaatına Babıali'nin cevabî telgrafı ancak kongrenin bitiminden bir gün önce gelmiştir. Bu nedenle “heyetin Dersa'adete 'avdetini” isteyen telgraftan “layıkıyla” faydalanılmamıştır.⁷²

Ermeni heyeti, kongre nezdindeki teşebbüslerini Ermeni cemaatinin meşru temsilcileri olarak yürüttüklerini ileri sürmüştür. Bu yönde Ermeni meclisinin almış olduğu kararı 6 Haziran tarihli bir mektupla kongre başkanı Bismarck'a bildirmiştir. Ermeni meclisinin 25 Haziran 1878 tarihinde Bismarck'a göndermiş olduğu ikinci bir mektupta ise “Ayastefanos Antlaşması ahkâmınca davalarına bakılacak olan Ermenilerin” talepleri şu şekilde ortaya konulmuştur.

1-Ermeniler Osmanlı Avrupasındaki Hıristiyanlardan daha fazla kötü idareye maruz kaldıklarından idarî ıslahat istemektedirler. Bu çerçevede Erzurum, Van'ı ve Diyarbakir'in büyük bir kısmını içine alacak olan Ermeni vilayetine bir Ermeni valinin tayin edilmesi.

2-Atanacak Ermeni valinin, görev süresinin beş yıl olması; devletlerin onayı olmaksızın azl edilmemesi, idare merkezinin Erzurum olması ve Lübnan kaymakamının görevlerine haiz olması.

3-“Osmanlı Ermenistan'ı” için Lübnan örneğinde bir dahilî nizamnamenin düzenlenmesi.

4-“Osmanlı Ermenistan'ı ahalisinin nüfus istatistiği.”⁷³

Ermenilerin talepleri kongrede 28 Haziran'daki oturumda okunmuştur. Ancak kongrede, Ermenilere dair ıslahat meselesi, Ermenilerin taleplerine göre değil, Ayastefanos Antlaşması'nın 16.maddesinden hareketle ele alınmıştır. Bununla beraber Ermeni meselesi kongrede ikinci düzeyde bir mesele olarak kalmıştır. Özellikle Prens Bismarck'ın tutumu bunda etkili olmuştur. Çünkü Bismarck, kongrenin açılışından itibaren genel barışı ilgilendiren meselelere önem verdiği için “Anadolu işine pek büyük ehemmiyet nazarıyla bakmamış” ve bu konuda bir sıkıntı çıktığında ise işi Rusya ve İngiltere'ye havale etme yoluna gitmiştir.⁷⁴

⁷¹ BOA, Y.PRK.A., 1/109, 27.C.1295, s.8.

⁷² BOA, Y.PRK.HR., 3/87, 29.Z.1295, s.1-2.

⁷³ BOA, Y.PRK. A., 1/109, 27 C. 1295, s.1.

⁷⁴ BOA, Y.PRK.HR., 3/87, 29.Z.1295, s.2.

İngiliz tarafı öncelikle 16. maddenin tadili ve işgal altındaki vilayetlerin tahliyesinin ıslâhat şartına bağlanmasına karşı çıkmıştır. İngiliz önerisinin kabul edilmesinden sonra ele alınan Ermeni ıslahatı işine 6 ve 8 Temmuzdaki oturumlarda da görüşülmeye devam edilmiştir. İngiltere'nin temelde Ermeni meselesinde tutmuş olduğu yol, meseleyi Rusya'nın tekelinden çıkarmaktı. Çünkü Ermenilerin, Ayastefanos'a konulan ıslahat maddesinden dolayı minnettar oldukları Rusya'nın elinde bir "*alet-i tazyik makamında*" bulunmuş oldukları açıktı. Bu nedenle İngiliz Başbakan, meseleyle ilgili olarak Osmanlı temsilcilerine, Osmanlı devletinin hukukunun muhafazasını temin etmesine rağmen, "*Ermenilerin kongreye bir istid'aname vermekten kimse men' edemez*" diyordu.

Kongrede Ermeni ıslahatının en can alıcı noktası Babıali'nin ıslahatların uygulanması ile ilgili olarak üstleneceği yükümlülük olmuştur. Başlangıçta ıslahatların icrası konusunda devletler "*ona dikkat edecektir*" şeklinde bir görüş benimsenmişse de, daha sonra metne "*icrasına nezaret edeceklerdir*" hükmü konulmuştur.⁷⁵ Bu hükmün kabulü, aslında Rus murahhaslarının ortaya atmış oldukları "*muahedenin icrasıyla mükellef olacak bir komisyonun devletler tarafından tayin olunmasını musırrane talep etmiş olmalarından*" kaynaklanan pazarlığın sonucunda gerçekleşmiştir. Rus önerisine karşı çıkan Salisbury, "*bir devletin ahidnameyi imza eylediği halde iltizam eylediği te'ahhüdât için andan kefâlet istemek ve komisyon tayin etmek ve onu nezâret tahtına almak gibi şeyler mugâyir usûl olduğunu*" ileri sürmüştür.⁷⁶ Bu nedenle Osmanlı delegeleri oturumda "*icrasına nezaret edecekler*" hükmünün kabulünü "*Salisbury'nin tereddüdüne*" yormuşlardır.⁷⁷ Osmanlı delegeleri bu hükmü kabule mecbur olduktan sonra, Salisbury'den hiç değilse maddeden "*Çerkezler*" kelimesinin çıkarılmasını istemiştir. Ancak verilen cevapta "*bu da olmaz bir şey değildir, o nokta dahi sızılsızca tesviye olunabilir*" denilmesine rağmen, "*İngiliz murahhaslarının Ermeniler lehine olarak bir şey yapamayacak olurlarsa İngiltere'de itirazların olacağı sözünün deveren etmeye başlaması üzerine*" teklif redd olunmuştur.⁷⁸ Sonuçta yapılacak ıslahatları üye devletlerin nezareti altına koyan 61. madde şöyle düzenlenmiştir: "*Babıali ahalisi Ermeni bulunan eyalâtta ihtiyacât-ı mahalliyenin icab ettiği ıslâhâtı bilâtehir icra ve Ermenilerin Çerkes ve Kürtlere karşı huzur ve emniyetlerini temin etmeyi ta'ahhüd eder ve arasına*

⁷⁵ BOA, YEE., 77/1, 12.B.1295, s.17.

⁷⁶ BOA, Y.PRK.HR., 3/87, 29.Z.1295, s.3.

⁷⁷ BOA, YEE., 77/1, 12.B.1295, s.17; YEE., 115/5, 12 B. 1295.

⁷⁸ BOA, Y.PRK.HR., 3/87, 29.Z.1295, s.3-4.

bu babda ittihaz olunacak tedâbiri devletlere tebliğ edeceğinden düvel-i müşarünileyh tedâbir-i mezkûrenin icrasına nezaret eyleyeceklerdir.”⁷⁹

KAYNAKLAR

A-Arşivler

Başbakanlık Osmanlı Arşivi (BOA) .

1. Yıldız Perakende Evrakı, Hariciye Nezâreti Maruzâtı (Y.PRK.HR.)
2. Yıldız Esas Evrakı (YEE.)
3. Yıldız Perakende Evrakı, Sadâret Maruzâtı (Y.PRK.A.)

B-Sürelî Yayınlar

Basiret Gazetesi.

C-Araştırma ve İnceleme Eserler

British Documents on Foreign Affairs (BDFA): Reports and Papers from the Foreign Office Confidential Print, Part 1: From the Mid-Nineteenth century to the World War, Series B: The Near and Middle East 1856-1914, The Ottoman Empire: Diplomacy of the Powers, 1876-1878, General Ed. Kenneth Bourne and Cameron Watt, Ed. David Gillard, Part1, Series B, vol. 3, Doc.640, Schouvaloff'tan Derby'ye, 26 Nisan 1877, University Publications of America, 1984.

BUCKLE, George Earl, **The Life of Benjamin Disraeli**, vol.VI, New York 1920, (Memorandum by Lord Barrington, 23 Oct. 1876) s.84, (Lord Derby'ye- Confidential, Whitehall, Oct.21), s.100.

CECİL, Lady Gwendolen, **The Life of Robert Marquis of Salisbury, 1868-1880**, vol.II, Hodder and Stoughton Limited, London, 1923.

ERİM, Nihat, **Devletlerarası Hukuku ve Siyasi Tarih Metinleri-Osmanlı İmparatorluğu Andlaşmaları**, Ankara Üniversitesi Hukuk Fakültesi Yayınları, c. I , Ankara, 1953.

GÜRÜN, Kâmuran, **Ermeni Dosyası**, Remzi Kitabevi, 7. Basım, İstanbul, 2005.

KURAT, Yuluğ Tekin, **Henry Layard'ın İstanbul Elçiliği (1877-1880)**, Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1968.

⁷⁹ BOA, Y.PRK.HR., 3/87, 29.Z.1295, s.5.

- Mahmud Celaleddin, **Mir'ât-ı Hakikat-Tarihî Hakikatların Aynası**, c.I-II-III, Haz.İsmet Miroğlu, İstanbul, 1983.
- MAUROÏS, Andre, **Disraeli'nin Hayatı**, Çeviren: İsmail Hakkı Alişan, Vakit Gazete-Matbaa-Kütüphane, İstanbul, 1935.
- MİLLMAN, Richard, **Britain and the Eastern Question 1875-1878**, Clarendon Press, Oxford, 1979.
- RUPP, George Hoover, **A Wavering Friendship: Russia and Austria, 1876-1878**, Harvard University Press, Cambridge, 1941.
- SETON, R.W. -Watson, **Disraeli, Gladstone and the Eastern Question**, Frank Cass and Co. Ltd., USA, 1971.
- STOJANOVIĆ, Mihailo D., **The Great Powers and The Balkans 1875-1878**, Cambridge, 1939.
- SUMNER, B.H., **Russia and the Balkans 1870-1880**, Archon Books, Hamden, London, 1962.
- ŞAŞMAZ, Musa, **British Policy and The Application of Reforms for the Armenians in Eastern Anatolia 1877-1897**, Turkish Historical Society, Ankara, 2000.
- ŞİMŞİR, Bilâl N., **Osmanlı Ermenileri (18561880)**, Türkçesi: Şinasi Orel, Bilgi Yayınevi, 1. Basım, Ankara, 1986.
- TAYLOR, A.J.P., **The Struggle for Mastery in Europe 1848-1918**, New York, 1988.
- TÜRKGELDİ, Ali Fuat, **Mesâil-i Mühime-i Siyasiye**, Yayına Hazırlayan: Bekir Sıtkı Baykal, c.II, Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2.Baskı, Ankara, 1987
- Uluslararası İlişkiler Tarihi-Diplomasi Tarihi-Başlangıçtan Bugüne Diplomasi Tarihi**, Çeviren: Attila Tokatlı, c.2, May Yayınları, İstanbul, 1978.
- WIRTHWEİN, Walter G., **Britain and the Balkan Crisis, 1875-1878**, Columbia University Press, London, 1935.
- ZİYA, Nasim, **Kıbrıs'ın İngiltere'ye Geçişi ve Adada Kurulan İngiliz İdaresi**, Türk Kültürünü Araştırma Enstitüsü, Yayın No.44, Ankara, 1975.